

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра Школа соціальної роботи імені В. І. Полтавця

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему: **«УЧАСТЬ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ
БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В
АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМАХ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ,
У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,
Спеціальності
231 Соціальна робота

Якнюнас Єлизавета Єгорівна

Керівник Гусак Н. Є.,
кандидат соціологічних наук, доцент

Рецензент _____

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

Київ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ДІТЕЙ У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ	8
1.1 Поняття, моделі та форми участі дітей у прийнятті рішень	8
1.2 Участь дітей в прийнятті рішень в альтернативних формах сімейного виховання	16
1.3 Бар'єри та фактори, що сприяють участі дітей в прийнятті рішень	20
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
2.1 Методологічні засади дослідження	27
2.2 Контекст та етапи проведення дослідження	30
2.3 Методи та інструменти дослідження	32
2.4 Характеристика вибірки дослідження	37
2.5 Процедура збору та аналізу даних	41
2.6 Етичні аспекти дослідження	43
2.7 Концептуалізація та операціоналізація основних понять	44
РОЗДІЛ 3 ЗМІСТ ТА ПРАКТИКА УЧАСТІ ДІТЕЙ В ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ	47
3.1 Розуміння участі дітей в прийнятті рішень фахівцями, батьками та дітьми	47
3.2 Практика участі дітей в прийнятті рішень: вивчення випадків	56
3.2.1 Випадок №1	56

	3
3.2.2 Випадок №2	62
3.2.3 Випадок №3	66
РОЗДІЛ 4 ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	75
ВИСНОВКИ	80
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Конвенція ООН про права дитини проголошує участь дитини в процесах прийняття рішень, що безпосередньо стосуються її життя, базовим невід'ємним правом. Так само у Хартії основних прав Європейського Союзу (англ. «EU Charter of Fundamental Rights») зазначено, що дитина має право на захист і догляд, що необхідні для її добробуту, таким чином вона, відповідно до її віку й зрілості, може вільно висловлювати свої погляди, що мають бути взяті до уваги при прийнятті рішень. Дітей необхідно сприймати як експертів власного життя, які найкраще розуміють потреби і труднощі, з якими стикаються. При цьому хоча діти не можуть самостійно приймати рішення, їхня думка, відповідно віку й зрілості, має бути сприйнята належним чином і відображатися у рішеннях дорослих (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018).

Участь передбачає активне залучення дітей до прийняття рішень, що стосуються їхнього життя (Гавличек, Керрі, & Вільяльпандо, 2018). Її також визначають як постійний динамічний процес, в ході якого відбувається обмін інформацією між дітьми і дорослими з метою прийняття рішення, що максимально враховує найкращі інтереси дитини (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018). В цей спосіб діти реалізують право вільно висловлювати свої погляди у питаннях, що стосуються догляду, захисту чи добробуту у сфері соціальних послуг, охорони здоров'я, освіти, безпеки і захисту від небезпеки тощо (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018).

Участь дітей в прийнятті рішень визнають як важливий компонент становлення дитини, її самостійності, підвищення шансів досягти успіху у майбутньому провідні держави світу як от Канада, Ірландія, Ізраїль, Данія та Америка. Ірландія стала першою європейською країною, що розробила і прийняла Національну стратегію участі дітей і молоді в прийнятті рішень (англ. «National strategy on Children and Young People's participation in decision-making 2015-2020»)

(Хорган, Форде, Мартін, & Паркс, 2016) з метою забезпечення реалізації права на голос у прийнятті рішень щодо індивідуального та колективного життя в громадах дітей, освіті, здоров'ї та добробуті та правових умовах. В рамках виконання Стратегії (2015) передбачені інтервенції, що базуються на сильних сторонах дітей, їхньому досвіді, знаннях, сферах інтересів. Процес прийняття рішень і реалізації права на участь має бути інтерактивним, цікавим для дітей, чого можна досягти через різні активності, дружню до дитини мову і середовище. При цьому чітко визначені принципи участі, як от відсутність вікових обмежень, антидискримінаційний підхід, повна поінформованість дітей про можливості, добровільність дій, участь релевантна віку, ін.

Ряд науковців (Реп, Веркруст, & Брунін, 2018; О'Хар, Сантін, Вінтер, & МакГіннес, 2016; Кеннан, Брейді, & Форкан, 2018; Сейм, Слетеббо, 2017 ;Чековей, 2011; Кошер & Бен-Арьє, 2020), погоджуються, що участь дітей в прийнятті рішень має численні позитивні наслідки для дітей, а саме: відчуття безпеки і контролю над власним життям, підвищення самооцінки та впевненості в собі, формування почуття приналежності й власної значущості, цінності, розкриття потенціалу, навичок прийняття рішень, зниження рівня стресу і тривоги, розвиток пізнавальних навичок і критичного мислення, підвищення обізнаності щодо власних прав, формулювання думки і співпраці з іншими, підвищення рівня довіри й поваги до дорослих, зменшення ризику стати аутсайдером, підготовка до дорослого життя. І загалом, будь-які втручання, що базуються на потребах, озвучених безпосередньо дітьми, є більш ефективними (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2018).

При цьому варто зазначити про певні труднощі, що стосуються організації участі дітей в процесі прийняття рішень. За Ланді (2018), діти часто висловлюють розчарування з приводу того, що їхні погляди мало враховані і що, незважаючи на їхню участь, нічого не змінилося – тобто їхня участь є токенізмом – символічним залученням дітей до прийняття рішень. Власне, це перешкоджає не лише здобуттю навичок, описаних вище, але й процесу прийняття рішення в інтересах дітей. Разом з

тим, в міжнародній літературі визначено ряд бар'єрів для реалізації права дітей на участь. Зокрема, формальні бюрократичні процеси, труднощі формування довірливих стосунків між фахівцем і дитиною, відсутність компетенцій у фахівців щодо комунікації з дитиною, труднощі адаптації інформації у формат доступний і зрозумілий для дітей різних вікових груп, протекціоністський підхід до роботи з дітьми, регламент і час, відведений на проведення процедури (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2018; Сейм & Слетеббо, 2017).

Особливо важлива участь в прийнятті рішень для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі діти часто є вразливими через складні життєві обставини, в яких вони опинилися з тих чи інших причин, а влаштуванню в нову сім'ю або альтернативні форми сімейного виховання зазвичай передують певний травматичний досвід дитини (Зільманс, Лопез, Грітенс, & Норт, 2017). Тому існує потреба глибше вивчити питання участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя, та можливих результатів цієї практики в місцевому контексті.

Об'єктом дослідження є участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень в альтернативних формах сімейного виховання, а предметом – зміст та практика участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень в альтернативних формах сімейного виховання.

Мета дослідження: описати зміст та практику участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень.

Завдання дослідження:

- 1) Визначити підходи до розуміння участі дітей у процесі прийняття рішень, що стосуються їхнього життя;
- 2) З'ясувати розуміння участі дитини в прийнятті рішень в альтернативних формах сімейного виховання соціальними працівниками, дітьми та батьками;

3) Описати практику участі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у процесі прийняття рішень в альтернативних формах сімейного виховання;

4) Розробити методичні рекомендації щодо забезпечення участі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у процесі прийняття рішень в альтернативних формах сімейного виховання для Міжнародної благодійної організації «Благодійний фонд «СОС Дитячі містечка Україна».

Результати проведеного дослідження були представлені на Конференції молодих науковців «Соціальна робота та розвиток мереж соціальної підтримки» (6 лютого 2019 року), Конференції молодих науковців «Наукові читання імені професора Володимира Івановича Полтавця» (5 лютого 2020 року). За результатами проведеного дослідження була представлена доповідь на тему «Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у процесі прийняття рішень щодо їх форм влаштування» на слуханнях Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, направлені на захист прав дитини в Україні» (18 грудня 2019 року). В рамках дослідження вперше обґрунтовано використання екологічної моделі участі дітей Талі Гал (2017) для вивчення участі дітей у прийнятті рішень в Україні.

Структура кваліфікаційної роботи складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, практичних рекомендацій, списку використаних джерел і додатків. Зміст роботи викладено на 78 сторінках (без врахування титульної сторінки, змісту, списку використаних джерел та додатків). Під час підготовки кваліфікаційної роботи було опрацьовано 84 публікації. До списку використаних джерел включено 65 джерел, з них 4 україномовні та 61 – англomовні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ДІТЕЙ У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ

1.1 Поняття, моделі та форми участі дітей у прийнятті рішень

Ідея участі дітей в прийнятті рішень, моделі та форми описуються вченими протягом останніх 20 років. Попри те, що право на участь та вільне висловлення думки визнані в світі як невід'ємні права кожної дитини – теорію участі досі складно реалізувати на практиці у сфері захисту дітей.

Наразі не існує єдиного розуміння поняття участі дітей в прийнятті рішень. Низка дослідників (Бума, Лопез, Норт, & Грітенс, 2018; Віз, Голтан, & Томас, 2010; Кеннан, Брейді, & Форкан 2016; Чековей, 2011) пов'язують цей термін з трьома основними аспектами: (а) інформування дитини, (б) отримання інформації від дитини, (в) залучення дитини і врахування її думки при прийнятті рішень, що безпосередньо її стосуються. Інформування дитини передбачає надання їй інформації щодо права на участь, можливості висловити свою думку, мети і завдань участі, потенційних наслідків участі, контексту у доступній формі (Бума, Лопез, Норт, & Грітенс, 2018). Збір інформації від дитини стосується того, що діти вільно висловлюють свою думку, і дорослі створюють для цього всі необхідні умови (Віз, Голтан, & Томас, 2010). Діалог вважають центральним аспектом в концептуалізації участі дітей у прийнятті рішень (Улвік, 2015). На цьому етапі важливим є бажання дорослих почути дитину і готовність зібрати інформацію від дитини в різний спосіб – не лише через діалог, але й за потреби невербально, із застосуванням проєктивних методик, ін (Бума, Лопез, Норт, & Грітенс, 2018). Залучення дитини і врахування її думки при прийнятті рішень часто розглядається як заключний етап участі. Він передбачає, що позиція дитини визнається дорослими, які надають їм належну вагу, і береться до уваги під час прийняття рішень (Віз, Голтан, & Томас, 2010). Думка

дитини в будь-якому випадку повинна мати вплив на прийняте рішення – як мінімум детально обговорюється позиція дитини в ході дискусії (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2016; Чековой, 2011).

Попри те, що більшість науковців погоджуються з трьома ключовими аспектами участі, вважається, що і теоретичне розуміння, і практика участі досі залишаються невизначеними і хаотичними (Сейм & Слетеббо, 2017), а цей концепт - неточний і багатовимірний (Брейн, 2017). Перт, Діаз і Томас (2014) вкладають в розуміння участі ще й те наскільки добре дитина розуміє проблеми, наявні варіанти вирішення проблем та підстави прийняття тих чи інших рішень. Участь розглядається в контексті взаємодії трьох основних сторін: дитини, батьків, фахівців. Важливим є те, хто і як взаємодіє з дитиною. Ключову роль в організації участі дітей в прийнятті рішень відіграють безпосередньо фахівці з соціальної роботи, їхні компетенції, релевантність використання представлених механізмів залучення до участі на різних етапах роботи з дитиною (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2016). Для фахівців соціальної роботи важливим завданням є організація розмов, де дітям надається допомога у формуванні поглядів, артикуляції досвіду та роздумах над тим, чого вони хочуть досягти у житті. Метою взаємодії дитини з фахівцем можуть також бути інформування або підготовка дітей до того, що відбудеться, або вона може бути сфокусована на допомозі дітям пережити і усвідомити свій досвід (Улвік, 2015). Одним з елементів участі також є роз'яснення дитині результату процесу прийняття рішень (Віз, Голтан, & Томас, 2010). Досвід дитини, бажання та почуття повинні впливати на результат прийнятих рішень, але у разі, якщо фінальне рішення відрізняється або не відображає думку, озвучену дитиною, фахівці мають пояснити чому було прийняте саме таке рішення (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013).

Вчені погоджуються, що участь дітей у прийнятті рішень потрібно розглядати не як самоціль, а як інструмент, що має на меті допомогти дорослим прийняти рішення на користь дитини. Тобто участь в прийнятті рішень, насамперед, – засіб

досягнення реалізації прав дітей (Реп, Веркрус, & Брунін, 2018). Ідея участі дитини в прийнятті рішень, що стосуються її життя і благополуччя, не передбачає самостійне прийняття рішень дітьми, вона стосується переходу від сприйняття дітей як об'єктів до розгляду їх як соціальних суб'єктів, рівноправних членів суспільства, які беруть активну участь у своєму житті, контроль над власним життям, краще за інших розуміють власні потреби і проблеми (Бургер, 2019). Це означає, що надання можливості дітям брати участь у процесах прийняття рішень передбачає забезпечення повного розуміння їх потреб дорослими (Перт, Діаз, & Томас, 2014).

Загалом, участь дітей у прийнятті рішень розглядають в рамках теорії наснаження, надання влади клієнту соціальної роботи та формування відчуття контролю над власним життям. Розширення прав і можливостей дітей є важливою причиною їх залучення до практики участі (Сейм & Слетеббо, 2017). Крім того, цінності соціальної роботи як от справедливість та рівність реалізуються саме через участь дітей в прийнятті рішень (Зільманс, Лопез, Грітенс, & Норт, 2019). На думку Норденфорс (2016), участь потрібно сприймати як можливість зміцнення статусу дітей в суспільстві та сприяння здоров'ю та добробуту дітей. Зміцнення статусу дитини в суспільстві через реалізацію права на участь на всіх рівнях необхідне для формування культури поваги прав дитини, її гідності, спроможності робити внесок у побудову власного успішного майбутнього (Бургер, 2019).

Розуміння участі з огляду на вищеописані компоненти (інформування дитини, збір інформації та залучення до прийняття рішень) покладено в основу низки моделей участі, які найчастіше зустрічаються на практиці. Нижче описані основні аспекти моделей «Драбина участі» Харта (англ. Roger Hart's Ladder of Participation), «Шлях до участі» Шієра (англ. Shier's Pathways to Participation), модель участі Лансдаун (англ. Lansdown) і модель участі Ланді (англ. Lundy's Model Participation).

«Драбина участі» Харта – модель, що містить вісім сходинок від «не участі» до «участі». Вона була розроблена для організацій, які готові долучати дітей і молодь до проектів й наразі використовується для співпраці дітей\молоді і дорослих

у будь-яких питаннях (Гавличек, Керрі, & Вільяльпандо, 2018). Перші три сходинки передбачають «неучасть», а саме: маніпуляція (дорослі використовують дітей для підтримки проектів, якими безпосередньо керують); декорація (мінімальна допомога, «підкріплення» в реалізації проектів дорослих, хоча ідея проекту може надходити від дітей) і символічний захід (токенізм як формальна участь дітей, які здійснюють мінімальний вплив). Наступні п'ять сходинок «участі» визначені як: призначення завдання (проектом керують дорослі, але дітей інформують і їхня думка врахована), інформування та консультування з дітьми щодо проектів (діяльність під керівництвом дорослих з інформуванням дітей про те, яким є їхній внесок і якими будуть наслідки їхньої участі), ініційовані дорослими прийняті спільні рішення з дітьми (виникає, коли проект ініціюється дорослими, але його реалізація базується на спільному прийнятті рішень), проекти ініційовані і керуються дітьми (дорослі виступають у ролі помічників), проекти керуються дітьми\молоддю, рішення ухвалюються спільно з дорослими (партнерство між дорослими і молоддю) (Нір & Перрі-Хазан, 2016). Таким чином, модель Харта дає розуміння, що є і що не є участю дітей у процесах прийняття рішень, що стосуються реалізації проектів. Ця модель використовувалася й іншими вченими. Зокрема, Шиєр свого часу виокремив п'ять категорій участі, назвавши їх «Шлях до участі», базуючись на ідеях Харта: 1) дітей вислухали; 2) дітей підтримали у намірах висловити свої погляди; 3) голос дітей прийняли всерйоз і взяли до уваги; 4) дітей долучили до процесу прийняття рішень; 5) діти розділяють владу й відповідальність в процесі прийняття рішень (Нір & Перрі-Хазан, 2016). Вищенаведені моделі піддавалися критиці за те, що участь розглядається як лінійний процес, передбачаючи, що участь є кінцевою метою, а не інструментом досягнення цілей. На думку критиків, вони не враховують унікальні форми участі в різних контекстах (Гавличек, Керрі, & Вільяльпандо, 2018). Свого часу дослідник Томас сформулював ключові аспекти участі, як от а) ступінь вибору, що здійснює дитина, б) інформація про ситуацію та права дитини, в) контроль дитини над процесом прийняття рішень,

г) право голосу дитини у будь-якій дискусії, д) підтримка дитини у висловлюваннях, е) ступінь самостійності дитини у прийнятті рішень (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Його наступники погоджуються з трьома основними критеріями участі, виведених з двох вищезгаданих моделей: дітей поінформовано, вислухано і залучено до прийняття рішення (Діллон, Гріноп, & Хілс, 2015).

Інша модель була запропонована Lansdown (2001), що розрізняє консультативні процеси, в яких дорослі отримують інформацію від дітей, ініціативи, що мають на меті залучити дітей до розвитку послуг та політик, а також практики самозахисту, що надають дітям можливість ідентифікувати та досягти власних цілей (Нір & Перрі-Хазан, 2016).

Модель Ланді розроблена у 2007 році і базується на 12 статті Конвенції ООН про права дітей. Провідна ідея – тлумачення статті 12 Конвенції значно ширше, а «право на голос» – лише один з компонентів участі (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2018). Модель базується на чотирьох важливих аспектах, що уможливають ефективну участь дітей і молоді: простір (безпечне, підтримувальне, максимально гнучке, інклюзивне, дружнє до дитини середовище, де є можливість безпечно висловлювати свої погляди й озвучувати ідеї), голос (дітям необхідно надати підтримку, навчити виражати свої думки таким чином, щоб донести аудиторії свої ідеї; доросла людина – помічник), аудиторія (люди, які мають вплив і наділені владою приймати рішення; сприяння дитині в приверненні уваги представників цільової аудиторії), вплив (сприяння в здійсненні конкретних дій на основі отриманої від дитини інформації) (Брейді та ін., 2018). Саме на основі цієї моделі розроблена Ірландська Національна стратегія участі дітей та молоді (2015).

Вищеописані моделі фокусуються на різних аспектах участі, при цьому всі вони узгоджуються із загальним розумінням ідеї участі дітей в прийнятті рішень та її основних трьох компонентів: інформування, збір інформації, залучення дитини до обговорення. Наприклад, дослідник Харт диференціював рівні участі залежно від

наявності всіх трьох компонентів участі. Можна вважати, що сходінка п'ять «інформування й консультування з дітьми» – не містить компоненту залучення дітей до дискусій щодо прийняття рішень, а сходінка вісім, коли проекти керуються дітьми\молоддю, рішення ухвалюються спільно з дорослими, передбачає повний цикл участі дітей в прийнятті рішень. В свою чергу модель Ланді також будується на трьох компонентах участі, але сфокусована на факторах\компонентах ефективної участі.

На практиці існують різні форми залучення дітей до участі в процесах прийняття рішень, що стосуються їхнього життя і благополуччя – від неофіційного обміну думками з дорослими до формалізованих консультативних рад та участі в дослідженнях Youth-Led Participatory Action Research (Озер, Афіфі, Гіббс, & Матур, 2018). До сфер, в яких участь призводить до більш позитивних результатів надання послуг дітям, можна віднести, в тому числі, сфери охорони дитинства, догляду (англ. care), добробуту.

Дослідник Віз зазначав, що неоднозначність участі стає особливо очевидною саме у сфері захисту дітей. Ця сфера має справу з викликами, що часто вважаються «проблемами дорослих», до вирішення яких не потрібно долучати дітей заради їхньої безпеки (Віз, Голтан, & Томас, 2010). Особливо це стосується дітей молодшого віку (Беррік, Діккенс, Посе, & Сківенс, 2015) та дітей з порушеннями розвитку чи інвалідністю (Франклін, 2006). Зазвичай участь у сфері захисту дитини передбачає консультації з фахівцями – надання дорослими повної інформації щодо історії її сім'ї, поточну ситуацію, і як на її життя вплинуть ці процеси в майбутньому, розробка плану догляду, представлення думки дитини під час Комісій з захисту прав дітей та у суді (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Геймер, Насман та Пальма (2017) дослідили, що план догляду та інструменти його реалізації є більш ефективними у разі, якщо розроблені на основі суджень дитини щодо складної ситуації в її житті, яку потрібно вирішити. І навпаки – у разі, якщо дитина не має можливості висловитися, стратегія роботи не відповідає фактичним

проблемам. Крім того, така практика допоможе дитині навчитися захищати себе у майбутньому від зловживань зі сторони інших людей (Кошер & Бен-Ар'є, 2020).

Участь дитини щодо питань догляду може передбачати такі форми взаємодії з дитиною: консультації з кейс-менеджером при прийнятті рішень щодо примусового вилучення дитини з сім'ї (Беррік, Діккенс, Посе, & Сківенс, 2015), організація взаємодобору дитини і кандидатів в усиновлювачі/прийомні батьки (Зільманс, Лопез, Грітенс, & Норт, 2019), врахування думки дитини в судовому розгляді справ про встановлення опіки (англ. care order proceedings) та представлення думки дитини в суді (Магнусен & Сківенс, 2015). Наприклад, відповідно до Ірландських національних стандартів щодо прийомної допомоги, опіки та догляду за дітьми, діти повинні мати доступ до інформації про послуги, включаючи інформацію про процеси та процедури, та інформацію про їх права – їхнє право на участь, та доступ до особистої інформації, зафіксованої в матеріалах справи. Діти також повинні мати доступ до незалежного адвоката та можливість подати скаргу за певною процедурою, що буде сприйнята і розглянута з належною серйозністю (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018). Дослідження підтверджують, що в результаті залучення дитини до прийняття рішень в сфері організації догляду, вони відчують більшу цінність прийнятого рішення і рідше переживають відчай, тривогу або гнів щодо місця влаштування (англ. foster care placement) (Зільманс, Лопез, Грітенс, Норт, 2019). На противагу участі, неучасть дітей під час надання соціальних послуг негативно впливає на їхнє емоційне благополуччя, посилює відчуття безпорадності, розчарування та відчаю, може призвести до зниженої самооцінки (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013) та труднощів реалізації потенціалу в майбутньому – діти мають ризик стати аутсайдерами (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018).

В сфері добробуту дорослі залучають дітей до прийняття рішень щодо охорони здоров'я. Дослідження показують, що результати лікування кращі, якщо діти беруть участь у прийнятті рішень від початку процедури. Участь покращує їхнє знання та розуміння хвороби та ролі, яку вони можуть грати в цьому процесі,

відповідно, участь призводить до більш позитивних результатів лікування та самопочуття дитини (Реп, Веркруст, & Брунін, 2018). Наприклад, Койн, Аморі, Кірнан та Гібсон (2014) дослідили, що онкохворі діти і підлітки, яким надавалася правдива інформація щодо стану здоров'я, з якими консультувалися з приводу незначних рішень (оскільки онкологія передбачає обов'язкові до виконання рекомендації щодо лікування від фахівців), цінували таке ставлення до себе, були відкриті до співпраці і легше проходили курс лікування, бо відчували контроль над власним життям навіть у ситуації хвороби.

До інших форм, притаманних цим сферам участі дітей відносять також послуги незалежних адвокатів; сімейні конференції з питань благополуччя (як механізм активного залучення сімей до прийняття рішень щодо безпеки та добробуту дітей); процедури подання скарг (сприяння дітям подавати скарги офіційно через призначений механізм подання скарг вважається важливим засобом підтримки дітей висловлювати свої погляди на надану послугу, щоб у майбутньому вона відповідала їхнім потребам і запитам); молодіжні консультативні форуми (механізм участі, створений для сприяння групі дітей приймати рішення, які впливають на дітей колективно). При цьому, не існує жодної остаточної структури чи процедури, яка б була ефективною для підтримки ідеї участі дітей у прийнятті рішень в сферах захисту дітей, добробуту, в контексті альтернативних форм виховання тощо – кожен з перелічених варіантів має свої переваги та обмеження. (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2016).

Отже, участь дитини в прийнятті рішень розглядається як невід'ємне право кожної дитини, а також як інструмент реалізації прав дітей, досягнення найкращих інтересів дитини, надання більш якісних соціальних, медичних та інших послуг. Участь розглядають в контексті взаємодії дитини з дорослими – батьками та фахівцями. Участь містить три основні компоненти, що відображають форми взаємодії дітей і дорослих: інформування дитини, отримання інформації від дитини, її залучення до прийняття рішень. Вчені описували різні моделі та теорії участі і

наразі погоджуються з тим, що в організації участі потрібен індивідуальний підхід до кожної дитини та питання, що потрібно вирішити. Результати досліджень підкреслюють позитивний вплив участі дітей в процесах прийняття рішень в питаннях, що стосуються їхнього життя. Проте на основі вивченого матеріалу варто погодитися, що досі практика і теорія участі неоднозначні, потребують глибшого вивчення з різних сторін, підходів і точок зору.

1.2 Участь дітей в прийнятті рішень в альтернативних формах сімейного виховання

Дослідження щодо участі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в альтернативних формах сімейного виховання показали, що дорослі (батьки-вихователі, прийомні батьки, соціальні працівники) і діти погоджуються з тим, що, по-перше, участь дітей в прийнятті рішень є необхідною, незалежно від її форми, та, по-друге, остаточні рішення все ж мають приймати дорослі (Брейн, 2017). Хоча участь у прийнятті рішень визначається важливою як з точки зору дітей, так і дорослих, існують певні відмінності в розумінні цього процесу сторонами.

Діти більшою мірою розуміють участь як обмін інформацією з дорослими, аніж прийняття рішень (Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020). Дослідження Кешмор і колег показало, що діти в системі догляду (англ. «child care») не хочуть контролювати прийняття рішень дорослими. Проте найефективнішою вони вважають участь тоді, коли дорослі надають їм інформацію у доступному форматі, вони мають можливість висловити свою думку і їх готові почути дорослі. При цьому дітям легше висловлюватися в рамках неформальних процесів участі (спілкування з працівниками, яких вони знають і яким довіряють), ніж формальних – як от сімейні конференції (Кешмор, 2002). Крім того, дітям важливо почуватися комфортно і безпечно, щоб мати можливість реалізувати своє право на участь і відкрито

говорити про свої потреби. Діти прагнуть, щоб їх слухали і відчувати, що до них ставляться серйозно (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013). Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування відчують цінність і важливість участі в вирішенні питань, що стосуються їхнього життя і благополуччя, оскільки саме так вони здобувають відчуття контролю над власним життям (Брейн, 2017).

В рамках дослідження Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен та Рійконен (2012) вивчалось питання участі дітей у прийомних сім'ях. Діти-учасники зазначали, що цінували дорослих людей, які справді цікавилися ними, надавали достовірну інформацію у зрозумілій формі. Крім того, для дітей важливо було знати інформацію щодо їхньої історії життя, перспектив у майбутньому після вилучення з сім'ї або переміщення в нову сім'ю чи форму влаштування, про те, навіщо з ними працюють соціальні працівники (відвідують їхні будинки), що стало причиною переміщення і коли вони зможуть повернутися до біологічних сімей.

За результатами дослідження Франклін (2006), учасниками якого стали діти з інвалідністю та порушеннями розвитку, було виявлено ключові аспекти що стосуються участі: діти висловлювали занепокоєння, що часто мали обмежений контакт або стосунки з соціальними працівниками та мало можливостей висловити свою думку щодо послуг, які їм надаються. Крім того, вони не достатньо розуміли в прийнятті яких рішень вони брали участь, вони не отримували жодних пояснень щодо контексту або інформація була надана у спосіб незрозумілий для дітей. При цьому вони зазначали, що із задоволенням брали участь, слухали і могли зробити вибір, коли це було можливо, а особливо сподобалися творчі методи взаємодії з фахівцями. Результати цього дослідження узгоджуються з дослідженням Діаз і колег, в ході якого було встановлено, що діти вважають своїх соціальних працівників надійними, адже фахівці завжди виконували свої обіцянки і їм можна було довіряти (Діаз, Перт, & Томас, 2018).

Розуміння участі також передбачає визначення питання щодо якого приймається рішення. В огляді сучасної літератури Біджлевелда, Дедінга та

Бундерс-Елен (2013) було виявлено, що діти та соціальні працівники по-різному розуміють, що означає участь в прийнятті рішень і що вона передбачає. Для дітей участь, насамперед, стосується залучення до вирішення питань, що турбують їх, а не тих, що обрали як предмет розмови соціальні працівники. Соціальні працівники ж розглядали участь здебільшого з позиції збору, надання інформації, вирішення питання, що визначив кейс-менеджер, а не виявлену в ході обговорення з дитиною.

Соціальні працівники – ключові агенти з реалізації права дитини на участь (Кошер & Бен-Арьє, 2020). З одного боку дослідження підтверджують, що працівники соціальної сфери визначають участь дитини як невід'ємне право. Наприклад, Дельгадо, Пінто і Карвальйо (2017) встановили, що португальські працівники з питань захисту дітей та студенти останніх років навчання наголошували на важливості участі дітей у рішеннях, що стосуються їх індивідуального плану догляду. З іншої сторони, результати досліджень свідчать про те, що існує значний розрив між тим, що передбачає забезпечення участі з точки зору законодавства, що участь означає для практиків, і тим, як це реалізується на практиці (Діаз, Перт, & Томас, 2019; Альфандарі, 2015).

Беррік, Дікенс, Посе та Сківенс (2015) у своєму дослідженні визначили, що фінські працівники із захисту дітей швидше зазначали про важливість надання інформації дітям і розуміли це як забезпечення реалізації права на участь. Фахівці з Норвегії вбачали велику цінність у виявленні побажань, почуттів та потреб дитини, але не надавали великого значення обміну інформацією чи отриманню інформації від дитини. В США (Каліфорнії) для фахівців важливо зібрати інформацію від дитини для того, щоб прийняти правильне зважене рішення – але не завжди працівники погоджуються з тим, що потрібно надати дитині інформацію про справу, слідуючи протекціоністському підходу, або перебуваючи під впливом інших факторів, як от брак часу. Щодо Англії – фахівці надають вагу насамперед врахуванню і представленню думки дитини (навіть 5-річного віку) в суді соціальним працівником чи незалежним адвокатом при прийнятті рішення щодо вилучення.

Часом соціальні працівники вдаються до протекціонізму на противагу правовій позиції участі дітей, яку вони так само підтримують (Віз, Голтан, & Томас, 2010). Фахівці схильні обмежувати участь дітей в прийнятті рішень, намагаються захистити дитину, займаючи позицію «рятівника» (Кошер & Бен-Арьє, 2020; Альфандарі, 2015). В цій ролі соціальні працівники намагаються вберегти дитину від помилок чи не допустити прийняття неправильних рішень (Лісон, 2007), захистити дитину від інформації, що може їй зашкодити (Діаз, Перт, & Томас, 2019). Дослідження Кошера і Бен-Арьє (2020) за участі 151 соціального працівника з Ізраїлю мало на меті вивчити взаємозв'язок між ставленням соціальних працівників до права дітей на участь в child welfare services та тим, наскільки вони реалізують участь на практиці. Результати свідчать про те, що соціальні працівники вважають, що участь дітей слід обмежувати в ситуаціях, коли вона загрожує їх благополуччю (наприклад, коли, на їхню думку, інформація щодо якоїсь ситуації психологічно важка для дитини). Тобто коли благополуччя та безпека дітей ставляться під загрозу, соціальні працівники, як правило, схильні поступатися правом дитини на участь на основі власних професійних суджень. Дослідження Біджлевелда, Бундерс-Елен та Дедінг (2020) також підтверджують, що соціальні працівники вважають своїм пріоритетом насамперед захист дітей, створення безпечного середовища для них, а не підтримку ідей участі. Крім того, соціальні працівники з Англії висловлювали свою впевненість в тому, що участь дитини можна і потрібно збалансовувати з обов'язком захистити дитину від повторної травматизації. Але при цьому фахівці погоджувалися, що дитину слід почути і що її думка має важливе значення (Кріж & Сківенс, 2015).

Отже, в теорії фахівці визнають права дітей, але на практиці частково обмежують їх. В соціальній роботі, на думку фахівців, участь дитини може бути досить небезпечною, такою, від якої потрібно захищати дитину. На практиці захист дитини і участь у прийнятті рішень не узгоджуються, в той час, як у теоретичній площині ці два аспекти пропонують поєднувати, переглядаючи принцип

забезпечення «найкращих інтересів дитини». Водночас дітям важливо відчувати контроль над власним життям, знати свою історію, розуміти поточну ситуацію та брати участь в прийнятті рішень, що безпосередньо їх стосуються. Цьому має передувати встановлення робочих стосунків «дитина-фахівець», що вимагає додаткових зусиль та знань зі сторони соціальних працівників.

1.3 Бар'єри та фактори, що сприяють участі дітей в прийнятті рішень

Попри глобальне схвалення принципу участі дітей в прийнятті рішень, що відображається на законодавчому рівні багатьох країн світу, дослідження показали, що на шляху участі існує ряд бар'єрів та перешкод тому її важко реалізувати на практиці (Кеннан, Брейді, & Форкан, 2018). Через такі перешкоди часто участь є умовною (Коссар, Брендон, & Джордан, 2014), а залучення до цих процесів дітей може бути стресовим як для самих дітей, так і дорослих (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Часом соціальний працівник має труднощі з тим, щоб надати дитині якісні послуги, а діти відчувають, що їх слухають, але не включають у процеси прийняття рішень, їх думка не цінується і не береться до уваги (Сейм & Слетеббо, 2017).

Ряд дослідників вивчали бар'єри участі, що можна поділити на такі групи: культурні (Сейм & Слетеббо, 2017; Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012; Вудман, Рош, Макартур, & Мур, 2018; Норденфорс, 2016; Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013; ін), організаційні (Діаз, Перт, & Томас, 2019; Сейм & Слетеббо, 2017; Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012; Франклін, 2006; Альфандарі, 2015), процедурні (Діаз, Перт, & Томас, 2019; Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020), особистісні характеристики фахівця та його професійні навички (Альфандарі, 2015; Вудман, Рош, Макартур, & Мур, 2018; Віз & Фоссум, 2013; Діаз, Перт, & Томас, 2019; Кошер & Бен-Арьє, 2020).

Перш за все, бар'єром ефективної участі є нерозуміння сенсу і змісту самого поняття соціальними працівниками. Це відображається у результатах дослідження Біджвелд і колег, в якому кейс-менеджери трактували участь в прийнятті рішень як «робити те, що хоче дитина» (Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020). Ще одним з бар'єрів є низький рівень адвокації соціальними працівниками ідей участі дітей в прийнятті рішень (Віз & Фоссум, 2013). Причиною цьому може бути в тому числі підміна значення участі фахівцями.

Традиційні цінності можуть стати перешкодою для участі (Норденфорс, 2016). До культурних бар'єрів відносять протекціоністський підхід соціальних працівників (Віз & Фоссум, 2013), бажання захистити дитину від «шкідливої» інформації та вплив батьків (Сейм & Слетеббо, 2017), надання соціальними працівниками переваги роботі з батьками, невизначеність між бажанням захистити дитину і допомогти реалізувати право на участь (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Якщо фахівець вважає, що дитина некомпетентна і потребує захисту, участь становить ризик для дитини – професійна точка зору може стати більш вагомою при прийнятті рішень (Вудман, Рош, Макартур, & Мур, 2018). Тобто участь дітей залежить від волі окремих професіоналів, їх уявлень та знань щодо дитячих потреб та громадянських прав (Норденфорс, 2016). Ці ідеї узгоджуються з результатами дослідження Біджвелд і колег, які виявили, що у численних ситуаціях, де діти зазначають про бажання брати участь в обговоренні чи вирішенні питання, соціальні працівники часто наводять аргументи щодо недоцільності участі дитини в тому чи іншому питанні. Тож допоки фахівці сприйматимуть дитину як вразливу і неспроможну брати участь у власному житті, вони будуть приймати одноосібне рішення без врахування думки дитини (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013).

Особливо це стосується дітей з інвалідністю чи порушеннями розвитку – часом фахівці не готові шукати альтернативні способи комунікації чи загалом враховувати думку дитини (Франклін, 2006). Магнуссен і Сківенс (2015) вивчали

врахування думки дитини в судовому розгляді справ про встановлення опіки та представлення думки дитини в суді. Загальна кількість випадків становила 53. У 41% судових розглядів не враховувалася і, відповідно, не була представлена в письмовому вигляді думка дитини (переважно віком 5-7 років). Відповідно, дослідники дійшли висновку, що особи, які приймають рішення, перевищують повноваження, які їм надаються у рішеннях щодо встановлення опіки. Участь чи неучасть дитини в прийнятті рішень більшою мірою залежить саме від готовності дорослих залучати дітей, аніж від здатності дитини брати участь. На противагу поширеній думці фахівців, що сповідують протекціоністський підхід, діти – свідомі споживачі соціальних послуг, які здатні зрозуміти, коли їхня участь є доцільною, а коли ні. І у разі, якщо участь є доцільною – вони стають активними учасниками процесу (Діллон, Гріноп, & Хілс, 2015).

До організаційних бар'єрів можна віднести такі як: значне навантаження на соціальних працівників та недостатня кількість персоналу (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012; Сейм & Слетеббо, 2017); висока плинність кадрів (Діаз, Перт, & Томас, 2019); обмежений час, що відводиться на роботу з кожним клієнтом (Реп, Веркруст, & Брунін, 2019; Сейм & Слетеббо, 2017); нечіткий розподіл обов'язків між соціальними працівниками, пріоритет отримання інформації від сімейних соціальних працівників, фостерних батьків і консультантів, а не дитини (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012); орієнтація на управління ризиками, складність процедур і бюрократичні обмеження (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013; Франклін, 2006; Альфандарі, 2015).

До процедурних бар'єрів відносять обмеження в діяльності, що впливають із завдань щодо захисту дітей (Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020), недосконалість механізмів участі та структури зустрічей з соціальним працівником, не орієнтованість на дітей (Діаз, Перт, & Томас, 2019).

Дослідження доводять, що бар'єром участі часто стає нестача професійних навичок та особистісні характеристики соціальних працівників.

Нестача професійних навичок стосується недостатнього досвіду роботи з дітьми і відсутності навичок взаємодії та комунікації (Альфандарі, 2015), труднощів встановлення контакту та довірливих стосунків з дитиною, і загалом – відсутності підготовки працівників в сфері участі дітей (Віз & Фоссум, 2013); суб'єктивної інтерпретації рівня компетентності дітей, їхньої зрілості і готовності брати участь у прийнятті рішень (Вудман, Рош, Макартур, & Мур, 2018; Діаз, Перт, & Томас, 2019) неготовності поступатися особистою професійною думкою перед думкою дитини (Кошер & Бен-Арьє, 2020). За результатами дослідження Альфандарі (2015), соціальні працівники переважно не сприймали дітей як клієнтів – лише їхніх батьків. У 40 з 45 випадків дитина не мала можливості приватно поспілкуватися з фахівцем, а 20 взагалі не мали контакту з ним. За Кошером та Бен-Арьє (2020), причиною неготовності поступатися власною професійною думкою на користь поглядів дитини може бути побоювання соціальних працівників, що визнання права дитини на участь і всіх її компонентів, змусить їх відмовитися від своїх повноважень вирішувати, що є у найкращих інтересах дитини.

Що стосується особистісних характеристик соціальних працівників, перешкодою участі можуть стати такі особливості як от недостатня присутність, емпатійність, нестача сміливості (Сейм & Слетеббо, 2017; Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012).; власна невпевненість кейс-менеджерів, що пов'язана з реалізацією участі (Альфандарі, 2015); страх, що діти озвучуватимуть прохання, які нереально виконати з міркувань пріоритетності безпеки дітей і контролю над ситуацією (Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020).

Лише та практика соціальної роботи, що в першу чергу піклується про переживання, думки та почуття дитини, правильну організацію процесу участі, забезпечення відповідного місця і достатньої кількості часу для роботи фахівцям, може називатися «орієнтованою на дитину» (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Крім того, система надання послуг повинна забезпечити необхідні ресурси для впровадження результатів участі дітей (Кріж & Сківенс, 2015).

Ефективна і змістовна участь дитини в процесі прийняття рішень неможлива, допоки соціальні працівники будуть обтяжені великим навантаженням, матимуть високий ризик професійного вигорання та відчуватимуть незадоволеність роботою (Діллон, Гріноп, & Хілс, 2015). Практики соціальної роботи потребують додаткової підготовки, механізмів та інструментів, що допомогли б їм взаємодіяти з дитиною на всіх етапах участі (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012).

Отже, ряд бар'єрів стають на заваді реалізації права дитини на участь. Найчастіше ці бар'єри пов'язані з певними установками і страхами фахівців, щодо яких вони потребують додаткового навчання. Крім того, на рівні системного підходу, організація роботи соціальних працівників не завжди є досконалою з точки зору забезпечення можливості приділити достатньо часу та інших ресурсів роботі з дитиною.

За Алфандарі (2015), «ефективна участь дитини» означає зрозумілі для обох сторін, довготривалі та витривалі стосунки дитини та соціального працівника. Вона залежить від ряду умов: можливість вибору способу участі, інформування щодо питання, а рамках якого приймається рішення, наявність інструментів та механізмів участі, відповідне законодавче підґрунтя, доступ дитини до незалежного адвоката, надання скарг та оцінювання ефективності роботи з дитиною (Кешмор, 2002).

До факторів, що сприяють участі, дослідники відносять якість стосунків та взаємодії між дитиною та професіоналом (Діаз, Перт, & Томас, 2019; Коссар, Брендон, & Джордан, 2014), доступ дитини до інформації (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018), поєднання формальної та неформальної участі – можливість напряду поспілкуватися з фахівцями, батьками чи іншими значущими дорослими щодо прийняття рішення (Хорган, Форде, Мартін, & Паркс, 2016), особистісні характеристики дитини, як от сміливість, вміння формулювати і доносити свою думку, здатність до само адвокації (Кріж & Раундтрі-Суейн, 2017), сприйняття дитини як клієнта соціальної роботи та відведення центральної ролі дитині під час засідань\зустрічей фахівця з сім'єю (Діаз, Перт, & Томас, 2019), ін.

Що стосується якості стосунків та взаємодії – і діти, і соціальні працівники погоджуються, що одним з найважливіших факторів ефективної участі є довірливі стосунки між ними. За такої умови діти відкриті до того, щоб поділитися тим, що вони відчують, чого потребують, а соціальним працівникам легше визначити чи дійсно дитина чесна і якої ваги слід надавати її словам. (Біджвелд, Дедінг, & Бундерс-Елен, 2013). Дітям також важливі стабільність та безперервність роботи з соціальним працівником, а також особливо чутливим є етап знайомства (Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен, & Рійконен, 2012). Інше дослідження, проведене в Ірландії, мало на меті вивчити протоколи за дворічний період зустрічей фахівців з дітьми, які перебували в прийомних сім'ях, на предмет дотримання національних стандартів участі. Результати показали, що для забезпечення виконання стандартів ефективної участі фахівці повинні насамперед піклуватися про структурованість і регулярність зустрічей, організацію комфортного і безпечного простору (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018).

Щоб дитина могла реалізувати своє право на участь, їй необхідно пояснити мету цієї участі, а також можливі результати та альтернативи (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018). Доступ до інформації також може стосуватися пояснення певних процедур дитині, наприклад, щодо судового процесу, перш ніж прийняти рішення чи хоче молода людина звернутися до суду чи ні (Кріж & Раундтрі-Суейн, 2017).

Дитина хоче відчувати, що дорослі цінують її присутність і включеність у процес. Тому серед інших факторів, що сприяють участі – відведення центральної ролі дитині під час засідань/зустрічей фахівця з родиною (Діаз, Перт, & Томас, 2019). Важливою для дитини є не лише формальна участь, але й неформальна, у повсякденному житті (в сім'ї, школі). Хорган і колеги досліджували неформальну участь і одним з факторів, що їй сприяє, за словами дітей, є довірливі взаємостосунки з батьками (переважно матерями) або окремими працівниками зі школи. Діти описували людей, яким вони могли відкритися як таких, що не

засуджували їх та сприяли тому, щоб дітям було комфортно з ними спілкуватися. (Хорган, Форде, Мартін, & Паркс, 2016).

Крім іншого, за Кешмор (2002), для організацій ключовим фактором ефективної участі є кваліфіковані фахівці, навчені і готові вислухати дитину, належне забезпечення ресурсами та розробка інструментів оцінювання\контролю їхньої діяльності.

Отже, на шляху до участі дитини в прийнятті рішень щодо її життя існує ряд перешкод, що стосуються культури, процедур, організаційних моментів. Ключова роль в реалізації права дитини на участь відводиться саме соціальним працівникам, які мають попілкуватися про встановлення довірливих стосунків з дитиною, сприймати її як клієнта соціальної роботи, який має право на повну доступну інформацію, індивідуально визначати найбільш вдалий формат участі для конкретної дитини. Перешкода на шляху до участі, що потребує глибшого вивчення та вирішення – нерозуміння соціальними працівниками змісту поняття участі, протекціоністський підхід, неготовність збалансовувати власне професійне бачення ситуації з думкою дитини та нестача навичок взаємодії та комунікації з дитиною.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методологічні засади дослідження

Для проведення дослідження обраний змішаний дизайн. Якісні методи використовуються як ключові під час збору емпіричних даних, а кількісні – як додаткові для вивчення індексу участі дітей в прийнятті рішень. Вибір стратегії зумовлений тим, що через якісні методи можна глибше вивчити суб'єктивну думку та досвід дітей і дорослих щодо питання участі дітей в прийнятті рішень. Вивчати цей концепт кількісними методами доцільно після того, як будуть вивчені базові уявлення і розуміння дорослих та дітей щодо участі дітей в прийнятті рішень.

Концепт участі раніше не вивчався в українському контексті та має різну інтерпретацію в контексті іноземних досліджень. Дослідники називають його заплутаним і таким, що потребує глибшого вивчення (Сейм & Слетеббо, 2017). Ряд науковців (Діаз, Перт, & Томас, 2019; Альфандарі, 2015; Біджвелд, Бундерс-Елен, & Дедінг, 2020; Коссар, Брендон, & Джордан, 2014; Койн, Аморі, Кірнан, & Гібсон, 2014; Діллон, Гріноп, & Хілс, 2015; Гавличек, Керрі, & Вільяльпандо, 2018) вивчали питання участі дітей в прийнятті рішень, використовуючи саме якісну стратегію дослідження. За Шелбе (2014), цю стратегію варто застосовувати, якщо дослідник прагне зрозуміти та представити живий досвід дітей та сприйняття ними цього досвіду.

Для проведення дослідження застосовувалося поєднання двох стратегій: феноменологічної і кейс-стаді. В рамках феноменологічної парадигми дослідження ґрунтується на переконанні, що дитина є експертом щодо власних уявлень щодо

особистих потреб та переживань. За Грувером (2004), феноменологічні дослідження за участі дітей можуть дати переконливий та релевантний погляд на те, хто такі діти та що означає жити їхнім життям. За Какулу (2014), феноменологія спрямована на глибше розуміння природи чи сенсу нашого повсякденного досвіду, на основі вивчення думок різних людей чи груп. В даному контексті феноменологічний підхід прагне створити розуміння явища участі дітей в прийнятті рішень щодо їх життя і добробуту, але не має на меті знайти причинно-наслідкові зв'язки чи пояснити явище. За дизайном це дослідження є описовим.

За Інъ (1981), кейс-стаді доцільно застосовувати, коли існує потреба дослідити сучасне явище в його реальному контексті. Тому щоб зрозуміти явище участі дітей в прийнятті рішень в реальному житті, застосовувалася стратегія вивчення випадків. Для цієї стратегії важливо розробити певну схему вивчення випадку, що містить основні теми, що повинні охоплюватися дослідженням, тип осіб (або їх ролі), від яких може бути отримана інформація, та одиниця аналізу на рівні випадку, а також у кожному конкретному випадку, якщо це стосується multiple case-study (Інь, 1981) За Томасом (2016), для кейс-стаді характерна багатогранність – збір інформації за допомогою декількох методів та вивчення питання з різних фокусів чи точок зору. В рамках цього дослідження передбачався збір інформації від трьох основних груп респондентів в рамках кожного кейсу: діти, батьки та соціальний працівник, який здійснює супровід сім'ї. Крім того, збір інформації від дітей передбачав два методи – анкетування та напівструктуровані інтерв'ю. Теми, що охоплюються дослідженням: розуміння участі дитини в прийнятті рішень та її основні компоненти, межі участі, бар'єри та фактори, що сприяють участі, практика участі, взаємодія з дитини та сім'ї з соціальним працівником.

В основі цього дослідження лежить екологічна модель участі дітей в прийнятті рішень, описана Гал у 2017 році, на основі екологічного підходу розвитку дитини Бронфенбреннера (додаток А). Екологічна модель участі підкреслює важливість врахування чотирьох складових, що допомагають краще зрозуміти

участь дитини в прийнятті рішень щодо питань, які її стосуються. Перша складова – заздалегідь визначені умови участі, що передбачають характер рішення, що потрібно ухвалити, людей, на яких воно впливає, індивідуальні особливостей дитини (як от вік, стать, етнічне походження та зовнішній вигляд, когнітивні та емоційні якості – все, що може розглядатися як самостійні змінні, що впливають на участь дитини). По-друге, важливим є контекст. Авторами моделі визначені шість рівнів: *особистісний* (стосується безпосередньо дитини, її ресурсів, сильних сторін), *мікросистеми* – батьки, сім'я, *мезосистеми* – професійні практики (а також особистісні характеристики фахівців, які працюють з дітьми, їхнє суб'єктивне уявлення про доцільність участі дитини, їхні навички та знання), *макросистеми* – регуляторний режим (сюди входить наданий державою набір законів, норм, інструкцій щодо здійснення діяльності професіоналами в напрямку забезпечення участі дітей в прийнятті рішень), *суспільно-політична обстановка\виміри* (впливає на макросистему, мезосистему – як фахівці взаємодіють з дітьми та сім'ями та екзосистему – як батьки ставляться до фахівців, які з ними працюють та власних соціальних мереж) і нарешті рівень *всебічної парадигматичної системи*, що формується на основі загальних прав людини. По-третє, структурні результати участі (рівень участі, часові елементи участі, ступінь системного використання) та, по-четверте, індивідуальні результати участі для дітей (відчуття справедливості, задоволеності і благополуччя) (Гал, 2017).

В рамках цього дослідження збір даних відбувався на трьох контекстуальних рівнях, описаних в моделі Гал – особистісний, мікросистеми, мезосистеми. На особистісному рівні досліджувався розуміння трьох сторін (дитини, батька/матері, соціального працівника) щодо ресурсів та сильних сторін дитини, наскільки вона готова довіряти дорослим, які допомагають приймати рішення, якою мірою дитина бажає брати участь у прийнятті рішень, контролювати питання, що стосуються її життя. На рівні мікросистеми, сім'ї та батьків, досліджувалося розуміння сторін способів виховання дітей і чи формують батьки у розвитку здатності приймати

рішення, реалізувати право на участь, чи готові дорослі сприяти участі дітей в питаннях, що її стосуються. На рівні мезосистеми досліджувалася позиція фахівця щодо участі дітей в прийнятті рішень, а також взаємодія соціального працівника з дитиною та сім'єю.

2.2 Контекст та етапи проведення дослідження

Дослідження проводилося в три етапи протягом жовтня 2019 – квітня 2020 року у місті Бровари Київської області на базі Міжнародної благодійної організації «Благодійний фонд «СОС Дитячі Містечка» Україна. На базі Організації функціонує програма «Сімейні форми виховання». В рамках цієї програми фахівці працюють з 15 прийомними сім'ями та дитячими будинками сімейного типу, а також 2 тимчасовими сім'ями, в яких живуть та виховуються 4-9 дітей різного віку та статі. Загальна кількість дітей, які виховуються в сім'ях – 91 (разом з біологічними дітьми деяких батьків-вихователів). Дітей виховують 28 батьків-вихователів та прийомних батьків. Загальна кількість фахівців, які працюють з сім'ями та дітьми, становить 6 (серед них 3 фахівця з соціальної роботи, соціальний педагог, логопед, психолог, 2 молодіжні наставники), а також проектні працівники, адміністрація.

Всі будинки, в яких проживають сім'ї, а також адміністративні будівлі, знаходяться на одній території у при лісовій зоні в м. Бровари Київської області. Діти, які проживають в сім'ях на території Містечка, відвідують міські дитсадки та школи, користуються всіма послугами та інфраструктурою міста, мають можливість брати участь у житті громади.

Особливістю програми є те, що батьки отримують постійну підтримку від фахівців, що базується на кращих міжнародних практиках – від психологічної до побутової. Організація також тісно співпрацює з Броварським міським центром

соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та Службою у справах дітей щодо надання послуг та влаштування дітей.

Перший етап, підготовчий, тривав протягом жовтня 2019 – лютого 2020 року і включав в себе вивчення результатів попередніх досліджень на тему участі дітей в прийнятті рішень щодо їхнього життя і добробуту та підготовку огляду літератури, визначення мети, завдань, предмету, об'єкту дослідження та формулювання дослідницького питання, розробку дизайну та інструментів дослідження. За результатами огляду літератури було визначено підходи до розуміння участі дітей в прийнятті рішень. Під час першого етапу було опрацьовано більше 40 наукових досліджень на тему участі дітей в прийнятті рішень, в яких пояснювалися різні рівні та моделі участі, бар'єри і фактори, що сприяють ефективній участі дітей, розуміння соціальних працівників і дітей участі в прийнятті рішень під час надання соціальних послуг, особливості участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах виховання. Під час огляду літератури була виявлена самозаповнювальна анкета, що містить 10 питань з варіантами відповідей за шкалою Лікерта, «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень» (англ Child and adolescent participation in decision-making questionnaire (CAP – DMQ)). Було прийняте рішення використати цей інструмент при зборі даних під час проведення цього дослідження.

З березня по квітень 2020 року відбувся основний етап дослідження – збір емпіричних даних. В цей період було проведено ряд напівструктурованих інтерв'ю (14) та анкетування (22) з дітьми, батьками-вихователями і прийомними батьками (6) та фахівцями МБО «БФ «СОС Дитячі Містечка» Україна (5). Протягом основного етапу була проведена систематизація та аналіз даних, опис результатів дослідження.

З квітня по травень 2020 року відбувся завершальний етап дослідження, що передбачав підготовку висновків, звіту за результатами дослідження, розробку методичних рекомендацій для команди МБО «БФ «СОС Дитячі Містечка» Україна.

Це дослідження є самостійним, не є частиною більшого дослідження. Його слід розглядати і розуміти як базу для наступних досліджень у цій сфері.

2.3 Методи та інструменти дослідження

Метод опитування використовується як основний метод дослідження, зокрема було проведено напівструктуровані інтерв'ю та анкетування. Для опитування було розроблено три гайди для збору даних від трьох основних груп респондентів: дітей, батьків (батьки-вихователі, прийомні батьки) та фахівців. Як додатковий інструмент збору інформації від дітей застосовувалася анкета «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень» (англ. «Child and adolescent participation in decision-making questionnaire (CAP – DMQ)»), перекладена українською мовою (додаток Б).

Напівструктуроване інтерв'ю обране основним методом дослідження, оскільки він, з однієї сторони, має фокус і визначає хід опитування за тематичними блоками, а, з іншої сторони, дозволяє респонденту надати більше інформації про явище, описати власний досвід, озвучити переживання, пов'язані з досліджуваним явищем, окреслити своє ставлення до нього, а досліднику – глибше розкрити питання, що його цікавить. Напівструктуроване інтерв'ю передбачає налагодження особистого контакту дослідника з респондентом, відкритий діалог. В ході інтерв'ю дослідник має створити безпечне середовище для вираження своїх думок респондентом, бути щирим у намірах почути проявляти інтерес до досвіду респондентів, тим самим допомагати їм розкритися і вільно висловлюватися.

Протягом останніх двох десятиліть у світі зростає кількість дискусій щодо важливості чути голос дитини, в тому числі для дослідження їхнього життя та дитинства як соціального конструкту загалом. За Харкот і Андерсдоттер (2011), зміна орієнтації з «дитина вразлива» на «дитина спроможна» базується на сприйнятті дітей як активних членів суспільства, які так само мають право на участь

у прийнятті рішень та вільно висловлювати власні погляди. Використання напівструктурованого інтерв'ю для збору інформації в цьому дослідженні від дітей так само обґрунтоване переконанням, що дитина – компетентна щодо власного життя особа, яка може висловити свою думку, розкрити в ході діалогу саме ті питання, що вона вважає важливими в її житті. За Улвіком (2015), через діалог з дорослим дитина і реалізує своє право на участь. В даному випадку напівструктуровані інтерв'ю також варто розглядати як реалізацію права дитини на участь. Крім того, цей метод застосовуються також з метою посилення голосу дитини в дослідженнях, оскільки за Блеком та Бушем (2016), зазвичай її думка не врахована або подається розмито.

Гайд напівструктурованого інтерв'ю для фахівців, які працюють з дітьми, містить чотири основні блоки: соціально-демографічний, розуміння і ставлення до участі дітей в прийнятті рішень, досвід сприяння дитині в реалізації права на участь, межі участі дітей в прийнятті рішень в контексті надання соціальних послуг. Гайд містить 12 відкритих запитань, деякі з них містять уточнюючі питання, а також четвертий блок «Межі участі дітей в прийнятті рішень в контексті надання соціальних послуг», представлений у вигляді таблички з 10 твердженнями (додаток В). Орієнтовний час проведення інтерв'ю складає 50 хвилин. Блок «Розуміння участі дітей і ставлення до участі» має на меті дослідити розуміння участі дітей фахівцями, її компонентів, уявлення щодо віку, з якого дитину можна долучати до прийняття рішень та щодо осіб, які мають забезпечувати реалізацію права на участь, а також бар'єрів та умов ефективної участі. Блок «Досвід сприяння дитині в реалізації права на участь» стосується безпосередньої роботи з дітьми в рамках програм Організації, взаємодії з сім'ями та конкретно дітьми, досвіду сприяння участі в прийнятті рішень на рівні сім'ї, так і реалізації права на участь через процеси оскарження прийнятих рішень дорослими без врахування думки дитини. Останній блок стосується меж участі дітей в прийнятті рішень. Дослідник самостійно вносить відповіді, озвучені фахівцями (відмічає за шкалою Лікерта варіанти від «зовсім не погоджуюся» до

«цілком згоден»). Кожній з відповідей присвоюється бал від 1 до 4. Максимальна кількість балів, що може набрати респондент – 40 балів, мінімальна – 10 балів (див табл. 2.2.1). Чим нижчий загальний бал – тим вищою є готовність фахівців сприяти участі дітей в прийнятті рішень і працювати з перешкодами участі.

Табл. 2.2.1 «Готовність сприяти участі дітей в прийнятті рішень»

Оцінка рівня готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень	Числовий проміжок
Низький	10–20
Середній	21–30
Високий	31–40

Згідно табл. 2.2.1, шкала має три рівня: низький (10–20 балів), середній (21–30 балів), високий (31–40 балів).

Оскільки питання участі раніше не досліджувалося в українському контексті і в Україні не існує норм щодо участі дітей в прийнятті рішень на законодавчому рівні (крім ратифікованої Конвенції ООН про права дитини) особливість формулювання питань полягає у відсутності складних конструктів чи використання термінології, значення якої потрібно буде пояснити респондентам. Важливо, що сформульовані питання не є тенденційними, але їх характер сам по собі можна вважати навчальним. Зі сформульованих питань учасник дослідження зможе зрозуміти для себе деякі форми участі (наприклад, оскарження рішень та супровід дитини в цьому процесі), компоненти участі (збір інформації, надання інформації дитині та залучення до прийняття рішень), ін.

Для опитування дітей в рамках цього дослідження використовувалося два інструменти – самозаповнювальна анкета «Участь дітей і підлітків в прийнятті

рішень» (англ. Child and adolescent participation in decision-making questionnaire (CAP–DMQ) і гайд напівструктурованого інтерв'ю (додаток Г).

Самозаповнювальна анкета «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень», що містить 10 запитань, була розроблена у 2016 році групою дослідників – когнітивних психологів та практиків у сфері адвокації – на чолі з О'Хар. За допомогою цього інструменту здійснюється загальне вимірювання участі дітей в прийнятті рішень. Твердження, з якими у певній мірі має погодитися чи не погодитися учасник дослідження, співставлені з моделлю участі Ланді (чотири елементи участі: простір, голос, аудиторія та вплив) (Андерсон, Грем, & Томас, 2019). За результатами дослідження О'Хар і колег 2016 року (учасниками якого стали 151 дітей та підлітків, за яким здійснюється догляд), анкета щодо участі дітей і молоді показала високу надійність та валідність (О'Хар, Сантін, Вінтер, & МакГіннес, 2016). Відповіді представлені у вигляді шкали Лікерта. Нижча оцінка за шкалою означає вищий рівень участі у прийнятті рішень. Наприклад, відповідь «цілком згоден(а)» оцінюється в 1 бал, а «зовсім не згоден(а)» – 6 балів. Максимальна кількість балів, що може набрати респондент – 60 балів, мінімальна – 10 балів. Чим нижчий загальний бал – тим вищим є рівень участі дитини в прийнятті рішень, і навпаки.

Табл. 2.2.2 «Індекс участі дітей в прийнятті рішень»

Оцінка рівня участі дітей в прийнятті рішень	Числовий проміжок, балів	Кількість респондентів, осіб
Дуже високий	10–20	12
Високий	21–30	7
Середній	31–40	3
Низький	41–50	0
Дуже низький	51–60	0

Згідно табл. 2.2.2, шкала має п'ять рівнів участі: дуже високий (10–20 балів), високий (21–30 балів), середній (31–40 балів), низький (41–50 балів), дуже низький (51–60 балів). Більшість респондентів (12 з 22) мають дуже високий рівень участі, ще 7 – високий та 3 респонденти – середній рівень участі.

Анкета щодо участі дітей була перекладена українською мовою і адаптована з урахуванням місцевого контексту. Вона була апробована спільно з Юлією Удовенко, кандидатом психологічних наук кафедри «Соціальної реабілітації та соціальної педагогіки» факультету Психології Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Фахівець має 20 років стажу в сфері соціальної роботи з дітьми та сім'ями, в тому числі з дітьми з сімейних форм виховання, наразі є регіональним тренером по підготовці громадян до опіки/піклування, усиновлення та інших сімейних форм виховання. Після апробації формулювання анкети були змінені відповідно до наданих рекомендацій з метою спрощення тверджень анкети для кращого розуміння їх респондентами. Передбачалося, що кількість респондентів становитиме 45 дітей. Проте загальна кількість респондентів, які пройшли опитування – 22 особи 9-18 років. Для кожного респондента був визначений індекс участі в прийнятті рішень (додаток Д). Результати анкетування не дають можливості для формулювання статистично значущих висновків, цей інструмент доцільно використовувати в подальших дослідженнях в сфері участі дітей в прийнятті рішень з більшою вибіркою.

Для глибшого вивчення розуміння участі та досвіду дітей щодо участі в прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя і добробуту в альтернативних формах сімейного виховання, був розроблений гайд напівструктурованого інтерв'ю. Цей інструмент містить 8 запитань, частина з них мають уточнюючі питання. Орієнтовний час проведення інтерв'ю становить 15-30 хвилин. Питання мають на меті вивчити бажання та готовність дітей брати участь у різних сферах свого життя, досвід участі та розуміння меж участі в прийнятті рішень. Опитувальник був

апробований з фахівцем, Юлією Удовенко, двома дітьми 14 та 16 років та подружжям, які є батьками трьох дітей. Після апробації запитання були змінені з метою спрощення питань гайду задля кращого розуміння дітьми та надання додаткових опцій відповіді дітям.

Гайд напівструктурованого інтерв'ю для батьків містить загалом два блоки та 9 запитань (додаток Е). Перший блок «Соціально-демографічні характеристики», другий – «Розуміння і ставлення до участі дітей в прийнятті рішень». Другий блок має на меті вивчити порядок прийняття рішень в сім'ї, роль дитини в прийнятті рішень, готовність батьків сприяти розвитку навичок самостійно приймати рішення дітьми, меж участі.

Всі інструменти, що використовувалися для збору даних були попередньо представлені та обговорені з керівником Київського обласного відділення Організації. Жодних правок не було внесено після ознайомлення керівництва з гайдами.

2.4 Характеристика вибірки дослідження

Вибірка даного дослідження формувалася цілеспрямовано, вона не є репрезентативною. Керівництво Організації запропонувало участь всім охочим сім'ям та фахівцям. На участь в інтерв'ю погодились та були опитані 25 осіб, з них 5 фахівців (3 соціальні працівники та 2 молодіжні наставники), 6 батьків-вихователів та 14 дітей. Ще 22 дитини (з них 12 хлопців та 10 дівчат віком 9-18 років) заповнити онлайн анкету «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень».

Табл. 2.3.1 «Характеристика соціальних працівників»

№	Вік, років	Освіта, спеціальність	Стаж роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, років	Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень
1	35	вища, соціальна робота	12	середній
2	35	вища, соціальна робота і практична психологія	12	низький
3	34	вища соціальна робота та практична психологія	5	високий
4	28	вища, соціологія	2	високий
5	30	вища, психологія	1,5	середній

Відповідно до табл. 2.3.1, опитані фахівці мають вищу освіту в сферах соціальної роботи, практичної психології, соціології. Загальна кількість стажу роботи з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, становить 1,5-12 років. Фахівці, до обов'язків яких входить супровід сімей – мають більший стаж роботи (5-12 років), ніж молодіжні працівники (1,5-2 роки). Вік респондентів 28-35 років.

Табл. 2.3.2 Характеристика прийомних батьків та батьків-вихователів

№	Посада	Стать	Вік, років	Стаж, років	Сімейний стан	Кількість дітей в сім'ї
1.	мама-вихователь	жінка	49	6	заміжня	7
2.	мама-вихователь	жінка	52	13	незаміжня	7

3.	мама-вихователь	жінка	41	8	заміжня	6
4.	мама-вихователь	жінка	52	9	незаміжня	5
5.	батько-вихователь	чоловік	52	4	одружений	6
6.	мама-вихователь	жінка	49	4	заміжня	6

(«Продовження табл. 2.3.2»)

Згідно табл. 2.3.2, більшість опитаних – мами-вихователі. Вік респондентів в межах 41-52 років. П'ять з шести респондентів у віці 49-52 роки. Стаж опитаних на посаді батька/мами-вихователя – 4-13 років. Двоє з шести опитаних виховують дітей самостійно, чотири з шести – одружені або заміжні. Загальна кількість дітей в сім'ї 5-7 осіб. Респонденти №5 та №6 – подружжя.

Загальна кількість опитаних дітей становить 14 осіб. З них 8 дівчат і 6 хлопчиків віком 9-18 років. Діти є членами 6 сімей.

Табл 2.3.3 Характеристика випадків, що вивчалися в дослідженні

№	Склад сім'ї	Фахівець	Опитані особи
Випадок 1	Загальна кількість членів сім'ї – 6 ос. (мама-вихователь і 5 прийомних дітей), неповна сім'я	Соціальний працівник, жінка, 35 років, стаж роботи – 12 років, середній рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень (24 бали, середній)	Мама-вихователь, 52 роки, стаж на посаді 9 років Дівчинка 18 років, індекс участі – 13 (дуже високий) Хлопець, 15 років, індекс участі – 22 (високий) Соціальний працівник
Випадок 2	Загальна кількість членів сім'ї – 9 ос. (мама та батько вихователі і 7 прийомних дітей), повна сім'я	Соціальний працівник, жінка, 35 років, стаж роботи – 12 років, середній рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень (24 бали, середній)	Мама-вихователь, 49 років, стаж на посаді 7 років Дівчинка 12 років, індекс участі – 23 (високий) Соціальний працівник

Випадок 3	Загальна кількість членів сім'ї – 8 ос. (мама та батько вихователі, 1 біологічна дитина та 5 прийомних дітей), повна сім'я	Соціальний працівник, жінка, 35 років, стаж роботи – 12 років, середній рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень (24 бали, середній)	Мама-вихователь, 41 рік, стаж на посаді 8 років Дівчинка 15 років, індекс участі – 23 (високий) Хлопець, 17 років, індекс участі – 29 (високий) Соціальний працівник
-----------	--	---	---

(«Продовження табл. 2.3.3»)

Відповідно до табл. 2.3.3, в рамках дослідження вивчалось три випадки. В рамках кожного випадку збір даних відбувався від трьох основних груп респондентів (діти, батьки, соціальні працівники). У випадках №1 та №3 опитано по 4 респонденти (мама-вихователь, 2 дитини, соціальний працівник). В рамках випадку №2 опитано 3 особи (матір, дитина, соціальний працівник). Варто зазначити, що всі сім'ї супроводжує один соціальний працівник, який має 12 років стажу.

2.5 Процедура збору та аналізу даних

Опитування проводилося протягом березня 2020 року на базі МБО «БФ «СОС Дитячі містечка» Україна у місті Бровари. Проведення дослідження стало можливим за сприяння Національним директором СОС Дитячі Містечка Україна, а також за співпраці з директором Київського обласного відділення Організації у м. Бровари. Керівники висловили власний інтерес у проведенні дослідження на цю тему, оскільки одним з напрямків діяльності Організації є просування ідеї участі дітей у прийнятті рішень на всіх рівнях державної політики. Досліднику було надане окреме приміщення для опитування респондентів (кабінет психолога Організації), а також допомога під час залучення респондентів та створення графіка опитування.

Під час збору даних дослідник зустрівся з такою проблемою як труднощі розуміння сенсу запитання дітьми. Найчастіше дітям було важко відповісти на питання «Що для тебе означає бути залученим(-ною) до прийняття рішень, що тебе стосуються?», «Чому для тебе важливо брати участь в прийнятті рішень? Що це тобі дає?». Для кращого розуміння дітьми сенсу питання, дослідник додатково розтлумачував словосполучення «залучений(-на) до прийняття рішень». Серед інших труднощів – доступ до респондентів, що зумовлений ситуацією в країні, пов'язаною з поширенням вірусу COVID-19. З огляду на ці обставини частина респондентів не була опитана дослідником та ще 1 респондент (соціальний працівник) був опитаний телефоном.

Процедура аналізу даних передбачала застосування тематичного та порівняльного аналізу. Тематичний аналіз передбачає ретельне вивчення транскриптів інтерв'ю для виявлення спільних тем і підтем, що стосуються предмету дослідження. Під час тематичного аналізу дослідники фокусувалися на двох аспектах: а) повторення – теми, що повторюються знову і знову; б) пошук подібного; в) відмінного – як саме респонденти обговорюють одну тему по-різному (Брайман, 2012). Тематичний аналіз здійснювався за такими ключовими темами: розуміння участі та її основні компоненти, чим і для кого важлива участь, хто грає вирішальну роль в реалізації права дитини на участь, межі участі, бар'єри та фактори, що сприяють участі, практика участі дітей в прийнятті рішень, взаємодія соціальних працівників з дітьми та батьками (додаток 3).

Порівняльний аналіз передбачає детальне вивчення декількох кейсів з використанням однакових або схожих методів. Логіка аналізу передбачає, що ми зможемо краще зрозуміти певне явище або процес у разі, якщо протиставимо його іншому або декільком іншим подібним випадкам чи ситуаціям. Метою порівняльного аналізу є пошук подібного і відмінного для кращого розуміння предмету дослідження в різних контекстах (Брайман, 2012). В рамках цього дослідження порівняльний аналіз застосовується між різними групами (порівняння

думки трьох груп респондентів дощю предмету дослідження), в межах одного кейсу і для порівняння чотирьох кейсів в межах однієї організації. В рамках кожного випадку вивчалася практика участі дітей в прийнятті рішень з точки зору трьох основних груп респондентів на трьох структурних рівнях за екологічною моделлю участі Талі Гал (2017): *особистісний рівень* (дитина, її стать, вік, ресурси, сильні сторони, індекс участі), *рівень мікросистеми, батьків та сім'ї* (стосунки в сім'ї; стиль виховання; готовність до участі у прийнятті рішень, практика участі, бар'єри та фактори, що сприяють ефективній участі); *рівень мезосистеми, професійні практики та особистісні характеристики фахівця* (стать, вік, досвід роботи, рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень, зміст роботи соціального працівника, взаємодія фахівця з дітьми та батьками).

Крос-кейс аналіз застосовувався для того, аби створити більш загальне пояснення явища, що досліджується у декількох кейсах. За Ін'є (1981), у цьому методі висновки щодо одного кейсу порівнюються з висновками щодо іншого – від того наскільки вони подібні, можна встановити основу для більш загального пояснення явища.

2.6 Етичні аспекти дослідження

За Свуге, Кастро та Харгер (2017), встановлення довірливих стосунків дослідника з дитиною, молоддю може бути викликом в рамках проведення дослідження. Крім того, виникають труднощі з тим, щоб отримати згоду офіційних представників дитини. В цьому дослідженні не зафіксовано жодної відмови щодо участі у дослідженні зі сторони дитини або дорослого. Проте деякі респонденти з числа дітей скористалися правом пропустити деякі питання напівструктурованого інтерв'ю та перейти до інших.

В науковому світі існує дискурс про «нову соціологію дитинства» (англ. «new sociology of childhood»), основна ідея якого полягає в тому, що в сфері науки і

досліджень дітей все частіше розглядають як носіїв знань. Дослідники визнають важливість залучення дітей до наукових досліджень. Разом з тим, науковці стикаються з різними етичними питаннями, пов'язаними з залученням дітей до проведення дослідження, оскільки, з однієї сторони, діти вже визначаються як соціальні агенти, які спроможні надати цінну інформацію, власну думку, а з іншої – суспільство досі сповідує ідеї захисту дітей, патерналізму і протекціонізму (Свуге, Кастро, & Харгер, 2017). В рамках цього дослідження не виникло жодних етичних дилем. Досліднику надали можливість опитати дітей опитували віч-на-віч без присутності дорослих, за попередньою згодою батьків.

Етика дослідження базована на рекомендаціях Дитячого Фонду ООН ЮНІСЕФ щодо проведення досліджень із залученням дітей і відповідає таким принципам: а) конфіденційності – учасники дослідження не можуть бути ідентифікованими за будь-якими ознаками; б) поваги до учасника дослідження, його досвіду, думок, суджень, способу формулювання думок; в) поваги до права на вибір та добровільної участі (можливість в будь-який момент завершити участь у дослідженні або перейти до іншого розділу питань); г) мінімізації можливості завдання шкоди дитині (Берман та ін., 2016).

Також для дослідника було важливим уникнення токенизму – символічної участі дітей у дослідженні, поверхнєве вивчення досвіду дітей щодо предмету дослідження. Судженням дітей надавалася така ж вага як і судженням дорослих. навіть у випадках, коли вони суперечили один одному.

Доступ до інформації мали три ключові особи: дослідник, науковий керівник та залучений асистент. Асистент залучався на етапі транскрибування інтерв'ю, підписавши попередньо поінформовану згоду (додаток Ж). Відповідно підписаної згоди асистент зобов'язався не передавати інформацію третім особам, не використовувати її у власних цілях та видалити її з усіх носіїв після передачі матеріалу досліднику.

Для кожної групи учасників дослідження розроблена поінформована згода: дітей, батьків, фахівців. Всі групи респондентів підписали поінформовану згоду на участь у дослідженні, а також дозвіл на аудіозапис розмови. Важливо, що поінформована згода для учасників молодших 18 років була розроблена з використанням спрощеної мови і передбачала отримання згоди й підпису від самих осіб до 18 років, а не лише від їхніх законних представників – батьків-вихователів.

2.7 Концептуалізація та операціоналізація основних понять

Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше (Закон, № 2402-III, 2001).

Дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки (Закон, № 2402-III, 2001).

Діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, які залишилися без піклування батьків (Закон, № 2402-III, 2001).

Альтернативні форми догляду за дітьми – встановлення опіки та піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, патронатні сім'ї, дитячі заклади з умовами проживання, наближеними до сімейних, у яких одночасно перебуває не більше ніж 15 дітей (Стратегія, 2017).

В даному дослідженні під альтернативними сімейними форми виховання розуміється дві форми – прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, що функціонують в рамках програм МБО «БФ «СОС Дитячі містечка» Україна.

Учасниками цього дослідження стали особи до 18 років з числа дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування, які виховуються в альтернативних формах сімейного виховання, а саме – прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу СОС Дитячі містечка Україна.

Участь дітей в прийнятті рішень (англ. «children participation in decision-making») – залучення дітей до процесу прийняття рішень з питань, що впливають на їхнє життя (Кеннан, Брейді, & Фокан, 2018).

Табл. 2.7.1 «Операціоналізація основних понять»

	Гайд напівструктурован ого інтерв'ю для фахівців, які працюють з дітьми	Гайд напівструктурован ого інтерв'ю для батьків-вихователі в, прийомних батьків	Гайд напівструктурова ного інтерв'ю для осіб до 18 років
Розуміння участі дітей в прийнятті рішень та основні компоненти	п. 2.1	п. 2.6	п. 2.1, п. 2.3
Чим і для кого важлива участь дитини та хто грає вирішальну роль в реалізації права на участь	п. 2.1	п. 2.6	п. 2.3
Межі участі	п. 2.3, блок 4 (п.4.1-4.10)	п. 2.5	п. 2.6
Бар'єри ефективної участі	п. 2.4,	—	—
Фактори, що сприяють ефективній участі	п. 2.2	—	—
Практика участі	п. 3.1-3.3	п. 2.1-2.4	п. 2.2, п. 2.4, п. 2.5

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ ТА ПРАКТИКА УЧАСТІ ДІТЕЙ В ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ

3.1 Розуміння участі дітей в прийнятті рішень фахівцями, батьками та дітьми

Соціальні працівники асоціюють участь дитини зі збором інформації від неї та долучення до дискусій. Участь ними визначалася різними поняттями, як от *«враховувати думку дитини»* (р. 25), *«дитина може висловити свою думку і бачення... дати свою згоду»* (р. 7), *«право вибору та [можливість – Є.Я.] відкласти на певний час свій вибір, щоб подумати, зосередитися і обрати те, що їй ближче»* (р. 9), *«дитина чітко розуміє, який вибір вона приймає, і які можуть бути наслідки»* (р. 10), *«впливати на вибір свого майбутнього»* (р. 25). Жоден з респондентів не визначив участь як право дитини, що гарантується Конвенцією ООН про права дитини.

Більшість опитаних дітей вважають, що участь в прийнятті рішень означає можливість висловити свою думку та мати право вибору. Серед відповідей дітей були такі як *«щоб за тебе ніхто не вирішував»* (р. 1), *«коли зі мною радяться»* (р. 13), *«тобі дають, несколько вопросов [варіантів – Є.Я.], я должна выбрать якийсь один»* (р. 6), *«моєї думки дотримуються»* (р. 17), *«можливість виговорити мою думку і бажання, те, що мені подобається робить»* (р. 21). Один респондент наголосив на тому, що *«це, ну, що справи серйозні...що до них потрібно ставитись по-дорослому...»* (р. 6). Тобто діти асоціюють участь у прийнятті рішень з таким компонентом як збір інформації від дитини, а також правом вибору. Частина респондентів (5 з 14) не змогли відповісти на це питання.

На думку батьків-вихователів, участь дитини в прийнятті рішень стосується спілкування з дитиною, надання їй права вибору та можливості без остраху озвучити свою думку, вчитися на власних помилках:

«...це заявляти про себе...говорити, коли, спочатку говорити, коли її щось не влаштовує... коли їй незручно... не боятися себе, не боятися відповідати...» (р. 23).

Зі слів батьків, діти, які мають травмуючий досвід, не готові відкритися дорослим і брати участь в своєму житті в повній мірі, адже вони не навчені змалечку приймати рішення і не бачили моделі прийняття рішень в біологічній сім'ї, можуть відчувати страх під час спілкування і погоджуватися на будь-які пропозиції інших, страх відмовити або спробувати відстояти свою думку, або не розуміти потребу в дорослих взагалі:

«Але, ну, якось в цьому вони більш такі зашугані, запушені... Був упущений отот момент, коли можна було... так змалечку доверітельно говорить прості речі і вони цьому просто не навчені.» (р. 15).

Всі групи респондентів погоджуюся, що участь важлива саме для дитини та її здатності самостійно приймати рішення у дорослому житті. Соціальні працівники також вважають, що участь дитини – фундамент її становлення в майбутньому. Крім того, з точки зору дітей, участь важлива ще й для того, аби почувати себе впевнено, відчувати власну значимість в сім'ї, а також розуміти процеси всередині сім'ї:

«Понятіє, що я в цій жизні, щось, там, не знаю, щось стою, хтось інтересується моїм мненієм. Що я – лічність.» (р. 13).

Респонденти з числа батьків-вихователів повідомляли, що участь дитини в прийнятті рішень є також необхідною для формування адекватної самооцінки і розвитку вміння враховувати можливі наслідки своїх рішень, а також відстоювати свою думку.

На інших рівнях участь дитини може бути корисною для батьків або осіб, що їх замінюють, вчителів та загалом дорослих, що працюють з дітьми. Одна

мама-вихователь зазначила, що їхня роль полягає в тому, щоб навчити дитину приймати дорослі самостійні рішення:

«Ну, без участі дитини немає нічого: ні сім'ї, ні майбутнього. Наша робота тоді нанівець сходить.» (р. 23).

Лише один з п'яти соціальних працівників зазначив про користь участі дитини для роботи самих фахівців в тому сенсі, що вони буде самостійно повідомляти про свої потреби. Жоден з респондентів-фахівців не зазначив важливість участі дитини в прийнятті рішень для організації в цілому та підвищення якості надаваних послуг. Респонденти, більшою мірою, вбачали сенс участі дитини в житті сім'ї, під час навчального процесу в школі.

Фахівці та батьки вважають, що саме батьки є ключовими особами, що забезпечують реалізацію права дитини на участь. Батьки зазначають, що вони є ключовими особами у цьому процесі, оскільки більше за інших проводять часу з дитиною, демонструють моделі прийняття рішень у сім'ї, вчать приймати рішення, краще знають, що для дитини буде корисно:

«...звичайно я, як мама, тому що я ізнутри бачу, що дитині треба, що дитині не треба, так? Підвожу плавненько, що це не я, не моє це було рішення, а дитини.» (р. 19).

На інших рівнях це можуть бути бабусі, дідусі, друзі, фахівці (психологи, психотерапевти, які працюють з дітьми в Організації) та вчителі в школі. При цьому, одна з респонденток зазначила, що соціальний працівник не може сильно вплинути на думку дитини, оскільки набагато менше часу проводить з дитиною, ніж батьки-вихователі:

«Я б не сказала, що соцпрацівник може сильно повліять на думку... соцработник може, там, бачить шось трошки, да, але вона не, не знає якихось таких мелкіх нюансов. Вона не може об'єктивно аценівать, да.» (р. 15).

Двоє з шести опитаних фахівців наголосили, що цими особами можуть бути також соціальні працівники. І лише один з респондентів навів приклад, що він у

своїй роботі працює над тим, щоб думка дитини була заслухана в Комісії з захисту прав дитини під час розгляду різних справ.

Що стосується меж участі дітей в прийнятті рішень – всі групи респондентів зазначили, що участь дитини в прийнятті рішень може і має обмежуватися дорослими. На думку фахівців, ці обмеження стосуються ситуацій, що несуть потенційну загрозу її життю і здоров'ю, якщо якісь бажані дії дитини порушують законодавство чи норми моралі, а також якщо дитина не достатньо доросла. В такому випадку фахівці вважають, що з дитиною потрібно спілкуватися і намагатися переконати погодитися з рішенням дорослих або показати переваги й обмеження вибору, надавати варіанти і альтернативи, оскільки діти не завжди досконало можуть розуміти глибину і масштаби питання:

«Дитина може відмовитися від госпіталізації...від цього залежить інвалідність. ...ми тоді розмовляємо, знаходимо якимось [рішення – Є. Я.]» (р. 5).

Крім того, одна з респонденток зазначила, що думку дитини не потрібно враховувати, якщо питання стосується її батьків:

«Якщо це питання стосується дорослих... тут точка дитини зору, ну, взагалі не потрібна. Там, папі треба переїхати [разом з сім'єю – Є. Я.] в інше місто на роботу... Тут уже точка зору дитини не приймається...» (р. 7).

Межі участі та готовність фахівців сприяти участі дітей в прийнятті рішень також вимірювалися додатковим інструментом, що був розроблений для проведення даного дослідження на базі опитувальника Віз і колег.

Табл. 3.1.1. Рівень готовності соціальних працівників сприяти участі дітей в прийнятті рішень

№	Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень	Числовий проміжок (балів)
1	Середній	22
2	Низький	33
3	Високий	14

4	Високий	14
5	Середній	24

(«Продовження табл. 3.1.1»)

Згідно табл. 3.1.1, 2 респонденти мають високу готовність сприяти участі дітей в прийнятті рішень та працювати з бар'єрами участі, в напрямку подолання перешкод. Ці респонденти займають посади фахівців з соціальної роботи з молоддю і їхніми клієнтами є діти старшого віку. Ще 2 респондентів мають середній рівень готовності сприяти участі і 1 соціальний працівник продемонстрував низький рівень готовності. 4 з 5 респондентів вважають, що участь дитини в прийнятті рішень потрібно обмежити, якщо процес участі може завдати психологічної шкоди дитині. Респонденти (3 з 5) також цілком або частково погоджувалися з тим, що участь дитини слід обмежити, якщо дитина занадто маленька, недостатньо зріла емоційно або може прийняти неправильне рішення, що принесе їй шкоду або вона не в змозі правильно скористатися правом на участь.

Табл. 3.1.2 Розподіл відповідей респондентів на твердження анкети «Межі участі дітей в прийнятті рішень в контексті надання соціальних послуг»

№	Обставини, за яких дитина не повинна залучатися до прийняття рішень	Цілком згоден\на	Частково погоджуюся	Не зовсім згоден\на	Зовсім не погоджуюся
4.1	Дитина занадто маленька (стосується віку)	1	2	1	1
4.2	На дитину може вплинути психологічно складна інформація в ході обговорення між батьками чи фахівцями	1	1	2	1
4.3	Між батьками дитини існує складний конфлікт	1	-	1	3
4.4	Процес участі може завдати шкоди дитині	2	2	-	1
4.5	Емоційна зрілість дитини недостатня для участі в прийнятті рішень	-	3	-	2
4.6	Дитина перебуває в групі підвищеного ризику/вразливості	1	-	1	3

4.7	Дитина недостатньо обізнана чи не досягла відповідного рівня когнітивного розвитку	1	-	2	2
4.8	Дитина не хоче бути присутньою під час дискусій	-	1	3	1
4.9	На заваді стають організаційні бар'єри (як от нестача часу на прийняття рішення, значне навантаження на фахівців)	-	-	2	3
4.10	Дитина може прийняти неправильне рішення, що принесе їй шкоду або дитина не в змозі правильно скористатися правом на участь	-	3	1	1

(«Продовження табл. 3.1.2»)

Згідно табл. 3.1.2, серед тверджень, з якими не зовсім погодилися або зовсім не згодні респонденти, були такі: *«Дитина перебуває в групі підвищеного ризику\вразливості [тому їй не потрібно залучати до прийняття рішень – Є. Я].»* (4 з 5 респондентів), *«На дитину може вплинути психологічно складна інформація в ході обговорення (батьків, фахівців).»* (3 з 5 респондентів), *«Між батьками дитини існує складний конфлікт.»* (4 з 5 респондентів), *«Дитина недостатньо обізнана чи не досягла відповідного рівня когнітивного розвитку.»* (4 з 5 респондентів), *«Дитина не хоче бути присутньою під час дискусій.»* (4 з 5 респондентів).

Що стосується батьків, вони вважають, участь може обмежуватися дорослими через вік дитини, наявність інвалідності чи порушення розвитку, а також якщо дитина не може визначитися щодо планів на майбутнє:

«Ну, у дітей єсть якісь нахилності, а в цього хлопця, ну, я не бачу ніяких нахилностей. ...мабуть, буду вирішувать... куд а йому поступать... да вчиться.» (р. 23).

Двоє з шести респондентів зацентрували увагу на обмеження участі дітей у прийнятті рішень, що стосуються можливості зустрічатися з біологічними родичами, оскільки батьки-вихователі розуміють чи ці зустрічі призводять до позитивних результатів, чи шкодять дітям:

«...тут вирішуєм ми. Я не питаю. Хотять діти, не хотять...» (р. 15).

«Коли це йде проти дитини: дитина не хоче, або батьки приходять п'яні, я можу призупинити цей процес.» (р. 19).

До інших рішень на рівні сім'ї респонденти (4 з 6) також наголосили на питанні прийняття нових дітей в сім'ю. Ці рішення зазвичай приймаються на рівні батьків, але обговорюються з дітьми. Дітей потрібно підготувати до нових членів сім'ї та скоротити період стабілізації процесів всередині сім'ї (*«...мінімум пів року на те, щоб оце воно все устаканилось.» (р. 15).* Від батьків залежить коли дітям повідомлять про нових членів сім'ї, з ними порадяться чи оголосять про фінальне рішення:

«І ми в 12-річного питали: «Скажи, будь ласка, чи даси нам дозвіл прийняти в сім'ю стільки дітей менших і одного старшого від тебе? ...Він казав «я подумаю!». Ми чекали. Нам Служба [у справах дітей – Є. Я.] «що ви там вирішили, що ви там..?». Ні! Ні! Ні! Ми чекаємо.» (р. 23).

«От коли я всиновлювала дітей, це було моє особисте рішення. Я, ну, дітей ми не питали, бо діти були на той момент малолітні, зовсім малі. Розумієте? Це було моє рішення.» (р. 19).

Діти в більшості погоджуються, що участь в прийнятті рішень може обмежуватися дорослими (10 з 14 респондентів дали ствердну відповідь), і готові передати батькам право самостійно вирішувати ряд питань, що стосуються їхнього життя і благополуччя. Серед рішень, що діти покладають на дорослих: ті, що стосуються документів, розпорядження коштами, питання охорони здоров'я, навчання в школі, ситуації, що можуть засмутити дитину:

«...радітелі не при дитині говорить, єслі це шо-то, шо беспокоїть дитину... ситуація. І вони... не дуже обговорюють це з дитиной. Самі должни це обговорить і делать.» (р. 25).

Право вирішувати питання, що стосуються дітей, без їхньої участі респонденти аргументували тим, що батьки знають, що потрібно дітям, вони більш рішучі.

Що стосується взаємодії дітей і сім'ї з соціальним працівником, були виявлені певні неузгодженості між різними групами респондентів. Більшість опитаних дітей (8 з 14 респондентів) зазначили, що не взаємодіють з соціальним працівником і не розуміють, для чого цей фахівець потрібен сім'ї:

«Я не панімаю просто. До нас багато хто приходить. Не панімаю, де саціальний рабітник.» (р. 24).

«Даже не панімаю, хто це такой саціальний пра... Ну, тьоть К...це ж цей, саціальний, там, працівник? Вона приходить до нас. Ну, ана может прийти с мамай разгаварівать... ..пато́м нас погукать, щоб з нами поразгаварівать. Але не знаю [для чого вона нашої сім'ї – Є. Я].» (р. 8).

Та частина дітей, які взаємодіють з фахівцем, зазначили, що спілкувалися щодо можливості організації додаткових курсів, гуртків, необхідності розібратися з документацією, про плани на власне майбутнє, планування в рамках розробки індивідуального плану:

«Ну, про те, як буду жити. Шо нада жити... саом, щоб куплять одежду, де зарабатьвають деньги... куплять жені всі прикраси і все оста́льне...» (р.18).

«Поспілкуваться, спитать, як у мене: все лі харашо, все устраює... я приї́жала до неї в офіс, ми чай пили. Просто так от сиділи, разгаварювали. Я разказувала. Там, пра мальчіков вона питала...пра учобу.» (р.13).

При цьому фахівці зазначали, що їхня основна задача – працювати над розвитком батьківського потенціалу, а не конкретно з дітьми, проте частину робочого часу вони приділяють спілкуванню з дітьми.

Діти можуть звернутися до своїх соціальних працівників в будь-який час. Для цього вони мають вдома стенди з відповідними номерами телефонів, а також особисті номери фахівців. Зазвичай діти звертаються із запитом щодо конфліктних

ситуацій (з батьками або іншими дітьми), питаннями організації додаткового навчання, вибору закладу навчання, профорієнтації. Також батьки можуть звернутися до соціальних працівників за допомогою у питаннях, що стосуються виховання дітей.

Що стосується батьків, вони підтвердили, що соціальні працівники більшою мірою працюють саме з ними, ніж з дітьми:

«І коли дорослому важко, треба бігти до спеціалістів. Не тому, що ти дурніший за когось, а тому що тобі потрібна допомога. Дитині... Да! Щоб тобі також розказали про важелі: що твоє, що не твоє. Іноді мені це допомагає. Я біжу, кричу «дівчата, допоможіть!».» (р. 23).

Вони також повідомляють про дружнє спілкування в сімейному колі, проведення сімейних конференцій пов'язаних з розробкою щорічних Індивідуальних планів дітей:

«Как правило, или общие какие-то темы, то есть, какие-то общие разговор об чем-то общим, а ни о чем. Если уж есть какие-то конкретные вопросы, то разговаривают конкретно с каждым ребенком отдельно.» (р. 4).

Надмірне навантаження (до 35 дітей на фахівця), затрати часу на роботу з документацією (більше 60% робочого часу), нестачу кадрів (одна з респонденток вбачала необхідність залучити на роботу фахівця, який буде працювати лише з дітьми та іншого – для роботи з батьками), а також модель дитячого будинку сімейного типу як таку соціальні працівники визначають як бар'єри участі:

«Ну, 10 дітей, ми розуміємо, це дуже багато. Приділити кожному увагу – це дуже багато і... тут говорити про якусь ефективну форму виховання... Тому, на мою думку, така форма виховання як ДБСТ, не є ефективною в цьому випадку.» (р. 25).

Ще одна з респонденток зазначила про групу культурних бар'єрів – сприйняття дорослими дитини в суспільстві загалом:

«...у нас в країні не сприймають дитину, як людину. А сприймають дитину, як дитину.» (р. 9).

На томість побудова довірливих стосунків з сім'єю і дитиною та готовність поступатися своєю професійною думкою – фактори, що сприяють ефективній участі дитини в прийнятті рішень. Серед інших факторів – обізнаність батьків та фахівців щодо того, як і з якого віку потрібно залучати дітей до прийняття рішень. І загалом, важливо, щоб у команди було загальне розуміння що таке участь дитини в прийнятті рішень:

«Хтось, наприклад, вважає, що дитина прийшла, там, на плануванні посиділа, і це вже участь... а для когось може бути участь – це, коли дитина приходить і каже: «Значить так! Оце ми плануємо рік...» (р. 5).

Щодо практики участі, батьки повідомили, що на рівні сім'ї діти приймають рішення щодо організації спільного дозвілля, відпочинку, планування сімейних витрат, а також встановлення та зміна плавил всередині сім'ї.

Діти зазначали, що батьки залучають їх до прийняття рішень щодо встановлення правил сім'ї, організації відпочинку, розподілу сімейних коштів, а також індивідуальних питань щодо харчування, дозвілля і хобі, власних коштів, вибору місця навчання і майбутньої професії, додаткового навчання та психологічної підтримки.

Зі слів соціальних працівників, на практиці в Організації діти можуть реалізувати своє право на участь під час розробки Індивідуального плану, планових візитів в Службу у справах дітей та під час розгляду питань, що стосуються дітей, на Комісії з питань захисту прав дитини.

Отже, розуміння участі дитини в прийнятті рішень соціальних працівників, дітей та батьків містять подібні складові – збір інформації, залучення дитини до дискусії, а також надання дитині права вибору. Участь дитини в прийнятті рішень, насамперед, важлива для дитини, її самооцінки, відчуття власної значущості у сім'ї, а також здатності приймати рішення в майбутньому. Ідея, що батьки відіграють

ключову роль в реалізації права на участь, узгоджується між двох груп респондентів – батьків та фахівців. Всі сторони погоджуються з існуванням меж участі дитини в прийнятті рішень. Ці межі найчастіше стосуються віку дитини, її зрілості, що дасть можливість усвідомити важливість рішення, наявності інвалідності чи порушень розвитку, обов'язку батьків та фахівців захищати дітей. Робота соціальних працівників в Організації спрямована на збереження і розвиток батьківського потенціалу, щоб відтворити традиційну модель виховання в сім'ї, в яку не втручається соціальний працівник. Проте частина роботи фахівців, як от розробка Індивідуального плану, передбачає взаємодію безпосередньо дитини і фахівця. Крім того, діти в будь-який час можуть та знають яким чином звернутися до соціального працівника за підтримкою і допомогою.

3.2 Практика участі дітей в прийнятті рішень: вивчення випадків

3.2.1 Випадок №1

Особистісний рівень (дитина та її ресурси, сильні сторони). Що стосується дітей, то в рамках вивчення випадку було опитано два респондента: а) дівчина 18 років, для якої визначений рівень участі як дуже високий (13 балів); б) хлопець 15 років, рівень участі якого високий (22 бали). При цьому респондентка 13 зазначила, що вона завжди і щодо всіх питань готова висловити свою думку, а також розуміє як допомогти іншим приймати рішення, до неї завжди можна звернутися за допомогою. Респондентка 13 також зазначила, що всі рішення приймати важко і легких рішень не існує, інший, респондент 14, зазначив, що не має складних рішень в його житті. Діти довіряють матері, яка допомагає вирішувати більшість питань, вони мають довірливі стосунки. Обоє респондентів мають труднощі з навчанням, що вирішують мама-вихователь та соціальні працівники:

«Ну, а тепер сабирають службу, там...і принімають рішення. Вони решають, а я пайду луче полежусь, погуляю... Вони [соціальні працівники Служби у справах дітей – Є.Я.] ж сказали, що на повара, значить на повара поступать... Вони шукали, шукають і тепер, кажуть мені» (р. 14).

Респондент 14 зазначив, що у його житті не було ситуації, коли він не погоджувався з рішенням, що прийняла мама-вихователь. Єдине рішення, про яке він згадав, що він прийняв самостійно – знайти роботу, щоб почати заробляти особисті кошти. Загалом респондент 14 не був відкритий до розмови, більшість питань просив пропустити і охоче говорив саме на тему своєї нової роботи і заробляння грошей. Респондентка 13 зазначила, що їй важлива порада матері у питаннях, що стосуються її здоров'я, а також розпорядження особистими соціальними виплатами.

Мама-вихователь також повідомляє, що дітям важко дається розпоряджатися власними коштами, тому їй потрібно допомагати з цим питанням, пропонувати альтернативи (відкладати гроші, накопичувати, контролювати їхні витрати). Також вона зазначила, що у випадку з респонденткою 13, їй довелося самостійно двічі вирішувати ситуацію з університетом, коли дитина була на межі відрахування. На її думку, дитина не долучалася до цього процесу (не їздила разом з мамою до університету, не спілкувалася з деканом), оскільки, по-перше, їй було соромно, а, по-друге, вона лінується це робити.

Соціальний працівник зазначає, що респондентка 13 емоційно відкрита, здатна приймати допомогу дорослих. До самостійного життя підготовлена, але не реалістично оцінює свої ресурси щодо проживання окремо, не отримавши професійну освіту. Потребує мотивації до змін, часом дещо інертна, здатна підпадати під думку інших. В стресових та складних ситуаціях, не здатна самостійно зібратися з силами та рухатися далі. Потребує настанов та порад дорослого наставника. На даний час найбільша робота ведеться по її професійному навчанню, зокрема на мотивацію дівчини до закінчення університету.

Що стосується респондента 14, фахівець вважає, що дитина з відповідальністю ставиться до доручень дорослих, завжди готовий прийти на допомогу. Неконфліктний, має керовану поведінку. Враховуючи те, що в сім'ї він один чоловічої статі, то на сьогоднішній день багато обов'язків по будинку він вміє виконувати, зокрема забити цвяха, поремонтувати дрібну мебелю, покосити траву. На даний час ведеться робота по його профорієнтації. Хлопець здатний реалістично оцінювати свої перспективи майбутнього, якщо йому пояснити його здібності, акцентувати увагу на тому що в нього виходить найкраще.

Рівень мікросистеми (батьки та сім'я). Що стосується рівня сім'ї, головою сім'ї є мама-вихователь, жінка 52 років, яка має стаж на посаді 9 років і самостійно виховує 5 дітей. Вона трактує участь дітей в прийнятті рішень як постійний, безперервний процес, що потребує індивідуального підходу до кожної дитини, та має у майбутньому призвести до здобуття навички самостійно приймати рішення. Респондентка вважає, що вирішальна роль в реалізації права дитини на участь відводиться дорослій людині, яка знаходиться поруч – в тому числі це можуть бути як батьки, так і вчителі. На думку респондентки, важливо залучати дітей до прийняття рішень ще змалечку, а також – надати право робити вибір і помилятися. При цьому, ухваленні рішень без участі дітей вона вважає насиллям над дитиною. Мама-вихователь вважає, що головним фактором ефективної участі є довірливі стосунки, вона так само схильна довіряти дітям і демонструвати їм цю довіру на рівні побутових речей:

«Вони знають, що мою сумку... я навіть можу сказати «та візьми в мене в сумці» Не гроші, може щось друге.» (р. 12).

Респондентка схильна вчити дітей вирішувати конфлікти мирно – зазвичай сім'я збирається і обговорює ситуації разом, де кожен має право голосу. На практиці, для прийняття рішень, що стосуються безпосередньо дітей, мама-вихователь найчастіше вдається до ведення бесід, але на основі наведених прикладів бесід, їх можна зрозуміти як монологи з метою переконати дитину в чомусь, при цьому

зрештою дитина вважає, що саме вона прийняла те чи інше рішення у своєму житті з допомогою мами:

«Одну пенсію [витрачати на свої потреби – Є. Я.], а одну пенсію – там треба їй робити операцію. Навіть якщо не будемо робить операцію, їй на потом на виход ці гроші треба будуть. Ну я поговорила, ну вона така дівочка, що вона да, погодилася.» (р. 12).

Респондентка також зазначила, що готова прийти на допомогу своїм вихованцям у різних ситуаціях навіть після їхнього виходу з сім'ї або ж під час вирішення спірних питань з соціальними працівниками Служби у справах дітей. Один з наведених прикладів свідчить про певний конфлікт між мамою-вихователем та Службою в питанні, що стосується здобуття вищої освіти однієї з вихованок:

«Я просто кажу соцпрацівникам тут в Службі. Так і так... загуляла, запустила учобу, що мені робити. Речі і на вихід? Я їй настрій більше відуваю [що вона хоче вийти з сім'ї – Є. Я.], хоч вона в мене всього 2 роки. А вони: «Не, веди її сюда». Проработали з півтори години, ця дитина вже і сама плаче, вже і не знає сама, що вона хоче. Настояла тут Служба, переламали її...» (р. 12).

Респондентка зазначила, що часом навіть їй не дозволяється спільно з дитиною приймати рішення, що стосується дитини, тому їй важко демонструвати цю модель своїм вихованцям:

«...нас ставлять «зверху», виходить так що ми підкорюємося. Зі мною навіть, дорослою, поступають так.» (р. 12).

Діти відгукуються про маму як про людину, якій можна довіряти, з якою можна порадитися і яка допоможе вирішити складну ситуацію в житті.

«А да кого, а да кого ще [звертатися за допомогою – Є. Я.]? Тьотя Р. – моя близька людина на даний момент... вона мені як і падружка.» (р. 13).

Респондент 14 зазначив, що не було жодного випадку, коли він не погодився з рішенням мами-вихователя. Діти не повідомляли про конфлікти чи сварки всередині сім'ї, що потребували втручання соціальних працівників. Якщо в сім'ї необхідно

вирішити якесь питання—вони збираються разом, довго обговорюють питання та приймають рішення.

Характеризуючи цю сім'ю, соціальний працівник акцентує увагу на тому, що мама-вихователь досить ресурсна, але має труднощі через те, що змушена самотійно здійснювати догляд за дітьми:

«...чоловіка нема, то їй важче в цьому плані. Їй більша підтримка надається в стресових ситуаціях... де вона не зможе «увернутися», поплакати чоловіку...» (р. 25).

Стиль батьківського виховання соціальний працівник визначає як демократичний. З точки зору наявності спільно встановлених правил в сім'ї і готовності мами-вихователя почути думку дітей, стиль виховання можна визначити як демократичний. Проте існує інший компонент, що стосується того, що діти перекладають відповідальність на дорослих у питаннях, в яких можуть проявляти самотійність та ініціативність. Тому частково стиль виховання можна визначити як поблажливий.

Зі слів фахівця, родині довірлива та відкрита комунікація. Мама-вихователька готова до співпраці зі спеціалістами. Вона спокійно та доброзичливо реагує на висловлювання дітей, добре відчуває їх потреби, приймає та врівноважує їх емоційний стан. Мама-вихователька реалістично сприймає можливості родини та кожного з її членів, має добре сформовані навички вирішення проблем в родині. В ситуації кризи або при необхідності адаптуватися до нових умов родина виявляє гнучкість до змін, до мобілізації зусиль. В родині діти відчувають себе спокійно, безпечно та затишно. Всі рішення приймаються спільно, враховуючи думку кожного. Ставляться один до одного з повагою, доброзичливо спілкуються, переважає позитивний настрій та емоції.

Рівень мезосистеми (професійні практики та особистісні характеристики фахівця). Соціальний працівник, який здійснює супровід цієї та решти сімей в рамках дослідження, це соціальний працівник, жінка 35 років, яка має 12 років

стажу в сфері роботи з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень визначений як середній (24 бали). На її думку, вирішальну роль в реалізації права дитини на участь грають батьки або особи, що їх замінюють. Фахівець частково погодився з твердженнями, що участь дітей варто обмежувати у випадку, якщо вона несе потенційну загрозу життю і здоров'ю дитини, емоційна зрілість дитини недостатня для участі, дитина може прийняти неправильне рішення, що принесе їй шкоду або ж вона взагалі не хоче бути присутньою під час обговорень. Бар'єром участі може бути модель дитячого будинку сімейного типу, оскільки велика кількість вихованців передбачає, що потрібно правильно розподілити час індивідуальної роботи з кожним, що може бути труднощами. А фактором ефективної участі фахівець вважає довірливі стосунки.

Соціальний працівник також зазначає, що участь дитини означає, що вона може впливати на вибір свого майбутнього, професії чим вона хоче займатися в житті. Соціальний працівник вважає, що важливо всі питання обговорювати разом, а не ставити дитину до відома щодо прийнятого рішення. При цьому, респондент 14 зазначає, що для нього не зручний формат зустрічей в Службі у справах дітей, де обговорюються питання щодо його майбутнього місця навчання, тому він не відвідує такі зустрічі і готовий погодитися з будь-яким рішенням дорослих:

«Вони решають, а я пайду луче полежу...погуляю.» (р.14).

Що стосується респондента 13, вона повідомила, що час від часу спілкується з соціальним працівником на різні теми, в тому числі ті, що стосуються планів на майбутнє, стосунків з хлопцем. Обидва респонденти також навели приклад щодо взаємодії з фахівцем в рамках розробки індивідуальних планів та заповнення особистої документації. Позиція соціального працівника така, що дитина має розуміти мету і вбачати цінність розробки і реалізації індивідуального плану, розуміти, що це *«не якісь забаганки батьків-вихователів. що це спільна робота групи спеціалістів, які працюють з цією сім'єю.» (р.25).*

Соціальний працівник зазначає, що значну частину робочого часу приділяє саме роботі з дітьми. Спілкування може відбуватися у різних форматах, вдома чи в офісі. Також фахівець час від часу відвідує будинок клієнтів, щоб визначити мікроклімат в сім'ї, щоб спостерігати за відносинами між дітьми, між батьками і дітьми. Зазвичай вони обговорюють питання вибору майбутньої професії або місця навчання, організацію додаткових занять у гуртках. Проте робота фахівця більшою мірою все ж спрямована на підтримку матері, яка повідомляє, що вони з соціальним працівником часто радяться щодо виховання дітей чи способів налагодження конфліктних ситуацій. При цьому, мама-вихователь висловлює побоювання, що діти сприймають її звернення за допомогою як те, що вона жаліється на поведінку дітей.

Отже, на особистісному рівні діти мають труднощі з тим, щоб визначити участь дітей в прийнятті рішень, а також реалізовувати участь на практиці. Вони схильні довіряти мамі-вихователю вирішувати питання, що стосуються їхнього життя, оскільки довіряють їй і знають, що на неї можна покластися. Крім того, дітям певною мірою зручно перекласти вирішення питань щодо їх життя на дорослу людину, ніж самостійно контролювати ці процеси і приймати рішення. На рівні сім'ї, мама-вихователь має довірливі стосунки з дітьми, схильна обговорювати з ними всі рішення, давати право пробувати і помилятися, захищати їхню думку та вибір щодо майбутнього перед працівниками Служби у справах дітей. При цьому у мамі існує конфлікт з соціальними працівниками Служби, що впливає також на можливість дітей навчитися приймати і відстоювати рішення. На рівні професійних практик, соціальний працівник більшою мірою спрямовує ресурси на підтримку матері у питаннях виховання дітей, проте частину робочого часу приділяє роботі з дітьми, бесідам з ними щодо їхніх планів та майбутнього.

3.2.2 Випадок №2

Особистісний рівень (дитина та її ресурси, сильні сторони). Для вивчення цього випадку було опитано одну дитину, дівчинку 12 років, рівень участі якої визначений як високий (23 бали). Дитина вважає, що приймати рішення загалом складно у випадках, коли немає можливості запитати поради у батьків. Хоча дитині було важко дати визначення участі дітей в прийнятті рішень, вона зазначила, що участь для неї важлива, щоб у майбутньому самостійно приймати рішення і жити так, як вона хоче. Якщо батьки надають їй вибір і жоден з варіантів їй не подобається—вона пропонує свої ідеї, що приймаються дорослими. Дівчинка довіряє своїй мамі та прийомній сестрі, зазначає, що готова ділитися з ними секретами і питати поради. На думку дитини, рішення щодо дітей не мають прийматися без їхньої участі. Дівчинка зазначила, що самостійно приймає рішення щодо інтересів, хобі, дозвілля, використання своїх коштів. Крім того, дитина готова пропонувати ідеї на рівні сім'ї, що стосуються спільного дозвілля, щоб за них голосували. Респондентка зазначила, що їй важливо, щоб батьки приймали рішення, що стосуються її здоров'я і харчування, оскільки це більш складні рішення. Якщо рішення, прийняте батьками, не подобається дитині, вона сміливо може сказати про це, щоб рішення було переглянуте – цьому вчать батьки:

«Ну, коли ми були, коли я з мамой була не згодна...то я їм [сказала – Є. Я.] і мама сказала: «Добре! Нічого страшного, оберемо щось друге».» (р. 22).

Соціальний працівник зазначає, що дитина легко йде на контакт, доброзичлива. Як правило, оптимістично налаштована, з цікавістю ставиться до нових завдань. Має високу пізнавальну активність. Не байдужа до думки про себе оточуючих. Вона почувається впевненою, коли виконує щось за власним бажанням. При цьому погано переносить будь-які зміни та неприхильність інших. Може емоційно реагувати на зауваження та потребує схвалення її дій з боку дорослого. В

сім'ї виконує роль старшої з дітей, вона відповідальна і на неї можна довірити догляд молодших дітей, допомагає мамі-виховательці по господарству, самостійно може готувати. Здатна багатьом речам вчитися у батьків-вихователів, що прослідковується в її діях та опанованих навичках. З дорослими складаються довірливі відносини, вміє відкриватися, аналізувати свою поведінку.

Рівень мікросистеми (батьки та сім'я). Що стосується рівня сім'ї, в рамках дослідження опитано маму-вихователя, жінку 49 років, яка має стаж на посаді 7 років і разом з чоловіком виховує 7 дітей. На думку мами-вихователя, їхня з чоловіком основна мета – навчити дітей самостійно приймати рішення в житті. Якщо це не вдасться зробити – їхня робота нічого не вартує:

«Без прийняття рішень в сім'ї, в родині, в будь-якій родині: в прийомній родині, в біологічній родині, не може бути майбутньої дитини.» (р.23).

Це та сім'я, в якій дітей вчать висловлювати свою думку не лише вербально, але й невербально допомагати собі показувати свою впевненість і рішучість:

«Я кажу: «Добре! підняли підборіддя. дивимся в очі!...руки по швам, ми стоїмо, пальцями не перебираємо. якщо тобі не зручно стояти, ти можеш сісти... тобі буде зручніше, ти будеш розслаблений, ти можеш, твоя кров буде поступати до мізків, і будеш ти, вільно себе почувати, не будеш такий зажатий»» (р. 23).

Дитина з підтверджує, що батьки вчать її брати відповідальність і приймати рішення самостійно:

«...мама за нас точно не рішає. Мама наоборот каже нам «ми за вас не будемо рішати! ви далжні самі всьо делать!». Ну, прінімать решенія самі.» (р. 22).

Крім того, на думку мами-вихователя, важливо дітей навчити приймати рішення говорити правду, визнавати помилки, розповідати про свої труднощі, особливо, для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, показати, що їм погано чи потрібна підтримка. При цьому, мама-вихователь вважає, що участь слід обмежувати в силу віку дитини.

В сім'ї притримуються певних традицій, що запровадили батьки. Однією з таких є «вечір перемог». Дівчинка зазначала, що їй подобається сімейна традиція, де вони діляться своїми перемогами за тиждень і кожен може розказати про свої досягнення. Всі члени сім'ї підтримують один одного, аплодують перемогам і радіють один за одного. Мама-вихователь вважає, що саме так діти навчаться презентувати себе, помічати позитивні зміни в собі, висловлювати власну думку, мотивуватися досягати успіхів і надалі:

«Це невеличкі перемоги! Це я, там, навчився витирати попу. Це саме елементарне. Тому що в нас таке було. Я навчився слухати вчителя. Я не викрикую на уроках. Я себе переміг! І коли ми 3 вечори так просиділи. Ми пили чай, запалювали свічки.» (р.23).

Соціальний працівник характеризує цю сім'ю як ресурсну, таку, що краще справляється з стресовими ситуаціями, в тому числі й через те, що в ній є і тато, і мама. Фахівець зазначає, що мама-вихователь відкрита до спілкування, щира та привітна, доброзичлива та зацікавлена. Їй притаманна емоційність та прямолінійність. Має потребу у реалізації лідерських та організаторських якостей. Батько-вихователь – стриманий, виважений та розсудливий. Притаманна доброзичливість, спостережливість, вміння вислуховувати, приймати виважені рішення. Стиль батьківського виховання – демократичний, що підтверджується даними, отриманими від мами-вихователя та дитини. Крім того, на думку фахівця, батьки вміють будувати тривалі стосунки в сім'ї та професійній діяльності, вдало доповнюють один одного та за необхідності можуть виконувати функції іншого з батьків. Батьки спокійно та доброзичливо реагують на поведінкові прояви дітей, здатні контейнувати емоції та тривоги дітей, що свідчить про високу ступінь прийняття, відкритості та довірливої комунікації. Спонукають дітей до висловлювання власних потреб, емоцій, власної позиції. Батьки реально оцінюють здібності дитини та планують разом з нею її професійне навчання.

Рівень мезосистеми (професійні практики та особистісні характеристики фахівця). Фахівець, який здійснює супровід цієї та решти сімей в рамках дослідження, це соціальний працівник, жінка 35 років, яка має 12 років стажу в сфері роботи з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень визначений як середній (24 бали). Що стосується взаємодії фахівця з батьками, мама-вихователь зазначає, що час від часу звертається до фахівця, який супроводжує їхню сім'ю, оскільки вони мають довірливі стосунки. Часом, соціальний працівник допомагає порадою щодо виховання дітей або під час стресових ситуацій, може пояснити зі сторони *«важелі: що твоє, що не твоє»* (р.23). Щодо взаємодії дитини та фахівця, дитина зазначила, що не розуміє навіщо їхній сім'ї соціальний працівник, оскільки в неї ніколи не було бажання чи потреби поспілкуватися з ним і загалом вони не мали розмов тет-а-тет. Питання, що вирішує фахівець з батьками стосуються поїздки за кордон, на думку дівчинки.

Отже, в цій сім'ї дітей вчать приймати рішення, і діти демонструють готовність висловлювати свою думку, пропонувати свої ідеї членам сім'ї, приймати рішення, відповідно віку та рівню зрілості та брати участь у прийнятті складніших рішень разом з батьками. На рівні сім'ї є чітке розуміння мети виховання дітей і важливості здобуття навички самостійного прийняття рішень у дорослому житті. Соціальний працівник переважно не втручається в моделі прийняття рішень на рівні сім'ї та здійснює підтримку безпосередньо батьків.

3.2.3 Випадок №3

Особистісний рівень (дитина та її ресурси, сильні сторони). Що стосується дітей, то в рамках вивчення випадку було опитано два респондента: а) дівчина 18

років, для якої визначений рівень участі як високий (23 бали); б) хлопець 17 років, рівень участі якого також високий (29 балів).

Діти мали труднощі з тим, щоб дати визначення участі дітей в прийнятті рішень, але зазначили, що участь важлива, для здобуття відчуття, що дорослі рахуються з їхньою думкою і вона може бути корисною для інших. Діти зазначають, що у житті бувають рішення більш легкі (наприклад, що поїсти, як провести дозвілля) та складні (як підготуватися до самостійного життя). Обидві дитини зазначають, що довіряють і мамі, і татові, проте звертаються до них у різних ситуаціях: якщо рішення треба прийняти швидко – до мами, якщо потрібно обговорити якусь ситуацію, що склалася в житті – до тата:

«Тому що тато, він такий, що він з тобою не буде говорити 5 хвилин, як мама. А тато, ну, він такий, що він буде говорити з тобою годинами і буде обговорювати цю ситуацію. І треба – він і цілий день з тобою буде про це говорити, и... Тобто, ну, він тобі все пояснить дуже харашо, от!» (р.16).

Респондентка 16 зазначає, що самостійно обрала спеціальність, вихователь в дитячому садочку, і дуже задоволена своїм вибором. Вона готова радитися з батьками щодо різних питань в її житті та прислуховуватися до їхньої думки. Дівчині найкомфортніше приймати рішення, коли батьки дають їй можливість самостійно відповісти собі на питання. При цьому вона здатна аналізувати поради, що їй надають батьки і приймати рішення чи слідувати їм:

«Ну, іноді це буває та.., такий савет, який мені може не, ну, не допомагає: я розумію, що ні, і це не моє... ..і я цього робить не буду.» (р.16).

Для дівчинки важливо навчитися приймати рішення, щоб стати більш самостійною в майбутньому, оскільки розуміє, що за неї ніхто не прийматиме рішення щодо її життя. При цьому вона вважає, що дорослі можуть обмежувати участь дітей в прийнятті рішень в питаннях, що стосуються оформлення документів.

Респондент 17 наразі готується до виходу з дитячого будинку сімейного типу і він намагається підготувати свій будинок до проживання (зробити ремонт, закупити

меблі, облаштувати прибудинкову територію). Він розуміє важливість цього етапу у своєму житті і звик, що батьки часто його запитують, бо намагаються навчити самостійно приймати рішення:

«...зараз уже останнє час більше [батьки залучають до прийняття рішень – Є. Я.], того що мені скоро виходить. Вони питаються, щоб я привик решати багато чого.» (р. 17).

Респондент зазначає, що з порадою батьків, але самостійно прийняв рішення щодо майбутнього місця навчання, самостійно розпоряджається власними коштами. При цьому він зазначає, що батьки мають самостійно вирішувати як розпоряджатися сімейним бюджетом.

Мама-вихователь повідомила, що ще за 2 роки до виходу дитини з сім'ї почали його готувати до цього переходу. Вони з батьком-вихователем спершу ініціювали початок ремонту в приватному будинку, куди переїде жити хлопець, допомагали з матеріалами, батько вчив дитину ремонту і допомагав. Також мама-вихователь часто наголошує на тому, що самостійне життя це велика відповідальність і респондент 17 буде «горою сім'ї», оскільки в тому будинку ще проживає біологічна матір з порушеннями розвитку, бабуся, дідусь та молодший брат:

«І зараз він, ну, от він сприймає себе, як людина, яка може прийти і щось вирішувати... в своєму будинку.» (р. 15).

Соціальний працівник зазначає, що хлопець чемний, вихований, спокійний, добрий. Проявляє інтерес до співпраці та вміє слухати. Наразі прагне по досягненню 18 років вийти з дитячого будинку сімейного типу та жити за місцем проживання своїх біологічних родичів. Таке бажання зумовлене тим, що він має з ними зв'язок та прагне їм допомагати, зокрема зробити ремонт в будинку. Батьки-вихователі підтримують дитину в його рішенні, оскільки вони бачать що хлопець дуже відповідальний та реалістично налаштований. Хлопець допомагає батькам по господарству, сам ініціює допомогу (косить траву, ремонтує дрібну мебел, заготовляє дрова). Хлопець довіряє батькам-вихователям та соціальному

працівнику, відкритий до спілкування. На даний час робота ведеться по його підготовці до вступу в професійний навчальний заклад.

Що стосується респондентки 16, мама-вихователь зазначає, що часом їй доводиться докладати додаткових зусиль, щоб внормувати поведінку дівчинки, оскільки вона *«самая бойкая в сім'ї»*. Батьки давали їй більше відповідальності в сім'ї, дозволяли бути *«за старшу»* за відсутності батьків. Але якщо дівчина перебирає на себе роль батьків, її за це сварять:

«...коли я помімаю, шо вже іноді і занадто. І тут я начінаю вже її трошки садить. О., ти, канешна, я всьо панімаю, но я – мама, а ти – дитина. Паєтаму закрой рота і я буду рішати, на кого коли гавкати і на шо звертати уваги.» (р. 15).

При цьому батьки готові підтримувати дитину в її інтересах. Вони помітили, що їй подобається працювати з маленькими дітьми і намагалися її скерувати вступити на навчання:

«Ми начали, шо, О., тобі треба йти вихователем в садочок працювати. І ми потихеньку от так капали, капали на мазгі. В ітоге вона зараз вчиться на вихователя...» (р. 15).

Соціальний працівник зазначає, що дівчинка врівноважена, має адекватну поведінку, комунікабельна, товариська, відповідальна. З виваженістю підійшла до вибору майбутньої професії, враховуючи свою любов до маленьких дітей та вмінням з ними взаємодіяти. З великою довірою ставиться до батьків-вихователів. Вона вміє прислухатися до порад дорослого, зокрема для неї важлива думка батьків-вихователів. Готова наполегливо працювати задля досягнення успіхів в майбутньому. Не готова повернутися до біологічної родини, тому вже сьогодні обговорюються варіанти її місця проживання після виходу з дитячого будинку сімейного типу.

Рівень мікросистеми (батьки та сім'я). Що стосується рівня сім'ї, в рамках дослідження опитано маму-вихователя, жінку 41 року, яка має стаж на посаді 8 років і разом з чоловіком виховує 6 дітей, одна з яких – рідна.

Мама-вихователь повідомляє про те, що вони вчать дітей приймати рішення, дають право вибору, можливість вільно висловити свою думку чи незгоду (наприклад, з сімейними правилами). Тато-вихователь грає роль дорослого, з яким можна поговорити на будь-які теми, навіть дуже приватні та інтимні, як хлопчикам, так і дівчатам. Діти цінують те, що тато мотивує їх приймати самостійно рішення в житті і дорослішати:

«Він мене більше повчає і приводить якісь приклади зі свого життя, що мене, в принципі, це мотивує, ось!» (р. 16).

Коли думки дорослих і дітей не співпадають, діти повідомляють, що у їхній сім'ї через це зазвичай не виникає конфліктів – вони збираються разом і довго обговорюють ситуацію, що склалася. На думку мами-вихователя лише батьки відіграють роль в реалізації права дитини на участь в прийнятті рішень. При цьому участь має обмежуватися дорослими у питанні організації побачень з біологічними родичами, оскільки саме батьки можуть проаналізувати чи ці зустрічі принесуть дитини користь, чи зашкодять.

Соціальний працівник зазначає, що подружжя має спільне чітке бачення щодо виховання дітей, дотримуються домовленості про правила в родині. Подружжя всі функції батьків виконують разом, не поділяють їх на суто чоловічі чи жіночі. У них спостерігається висока орієнтація один на одного. Батьки-вихователі виявляють готовність до взаємодії зі спеціалістами задля захисту та турботи про дітей, однак схильні в багатьох питаннях покладатися на власний досвід та сили. Батьки помічають всі зміни та досягнення дітей. Аналізують власну поведінку щодо взаємодії з дітьми, змінюються задля досягнення більшого. Подружжя позбулося будь-якої ідеалізації власних сил в процесі прийомного виховання. Батьки – фізично та емоційно доступні дітям, приймають розуміючи їх гарну та погану поведінку, вчать дітей прояву емоцій, все що відбувається вдома не проходить повз участі дітей, діти демонструють свою приналежність сім'ї.

Також варто зазначити, що час від часу у відповідях мами-вихователя були зафіксовані досить різкі висловлювання (цитування діалогів з дітьми), що можуть свідчити про елементи авторитарного стилю виховання та про її схильність час від часу самотійно вирішувати питання за дітей:

«Тут я розумію в цей момент, що дитина і в наступному гаду, можливо, дупля не зловить, куди він хоче і що він хоче [в який навчальний заклад вступати – Є.Я.]. І тут буду вже вирішувати я! Куди я його пошлю, туди він і піде. Патамуша, ну, сидить, чекає, пака він родить...ну, часу немає, да?» (р.15)

Крім іншого, мама-вихователь зазначила, що у разі, якщо дитина прийшла в сім'ю в підлітковому віці (15-16 років), їй важко або взагалі неможливо навчити жити за правилами, взаємодіяти всередині сім'ї, приймати рішення:

«В такому віці уже позно щось робить. Вот! Треба в сім'ю брати маленьких дітей, коли єсть, єе, ще час в них максимум вложити...і получить якусь аздачу. А в 16 років, ну, це вже всьо!» (р. 15).

Стиль виховання в цій сім'ї можна визначити як змішаний: демократичний компонент більшою мірою забезпечує батько, а авторитарний – мама-вихователь.

Рівень мезосистеми (професійні практики та особистісні характеристики фахівця). Фахівець, який здійснює супровід цієї та решти сімей в рамках дослідження, це соціальний працівник, жінка 35 років, яка має 12 років стажу в сфері роботи з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень визначений як середній (24 бали).

На рівні взаємодії з соціальним працівником, мама-вихователь повідомила, що у їхньої сім'ї розвинуті довірливі стосунки, вони нічого не приховують від соціального працівника, проте більшість питань намагаються вирішити всередині сім'ї. Мама-вихователь звертається до фахівця за допомогою, порадою, запрошує в гості, щоб вона поспілкувалася з дітьми, якщо виникає якась ситуація, що потребує втручання зі сторони:

«У нас абсолютно гарні відносини. Паєтаму. Я цій людині довіряю.» (р. 15).

Що стосується дітей, вони повідомляють, що мали розмови тет-а-тет з фахівцем, яка допомогла їм вирішити деякі питання. Крім того, час від часу мама також може запропонувати дітям відвідати офіс фахівця, що знаходиться на території Містечка, щоб поспілкуватися. Респондент 17 наголосив, що фахівці розповідають їм, в тому числі, про їхні права, що за потреби вони завжди можуть звернутися за допомогою, та як це зробити. Хлопець також зазначив, що дітям потрібно розповідати не лише про їхні права, але й про обов'язки:

«Нам багато розказували, ну, що ви можете обратитись, бо у вас є права, но більшу частину дітям ще краще розазують, шо у них є не тільки права, но і обов'язки.» (р.17).

Узагальнюючи, в цій сім'ї батьки готують дітей до самостійного життя, навчають приймати рішення, проте часом схильні ухвалювати рішення за дітей. У батьків є чіткий поділ функцій щодо способу прийняття рішень. Діти сприймають участь як спосіб відчувати свою значимість в сім'ї, довіряють батькам, не сперечаються з їхніми рішеннями, демонструють відповідальність щодо свого майбутнього. Соціальний працівник працює як з батьками, так і дітьми. Загалом діти не часто звертаються за підтримкою чи порадою фахівця, але мають довірливі стосунки.

Отже, у всіх трьох випадках на особистісному рівні діти розуміють цінність та користь участі в прийнятті рішень, що допоможе у дорослому житті бути більш самостійними. Деякі діти більшою мірою готові брати відповідальність за підготовку до самостійного життя (наприклад, респондент 17, випадок №3), демонструють бажання і готовність брати участь у прийнятті рішень нарівні з дорослими вже з молодшого шкільного віку (респондентка 22, випадок №2). Визначені для кожної опитаної дитини індекси участі свідчать про високий або дуже високий рівні участі. При цьому випадок №1 демонструє, що часом «звернутися за підтримкою» для дітей може означати «перекласти відповідальність на дорослого» у

питанні, що безпосередньо її стосується (наприклад, труднощів з навчанням). Батьки-вихователі, так само як і фахівець, який здійснює супровід сімей у всіх випадках, дають схожі характеристики сильним і слабким сторонам дітей. У випадку №1 діти старшого віку і незабаром мають випускатися з сімей, тож робота має бути зосереджена на підготовку їх до самостійного життя. Проте фахівець і мама-вихователь зазначають, що для досягнення кращих результатів, дітям потрібен дорослий наставник, який мотивує до дії, допоможе акцентувати увагу на сильних сторонах. Що стосується випадків №2 та №3, дорослі повідомляють, що діти є більш рішучими, проявляють зацікавленість до прийняття рішень, більш ініціативні.

На рівні сім'ї та батьків, всі діти повідомляють, що мають довірливі стосунки з батьками, готові звертатися до них за порадою та підтримкою. Випадок №1 демонструє, що стиль виховання матері спонукає дітей перекладати на неї відповідальність, стиль виховання змішаний – наближений до демократичного та поблажливий. Мама-вихователь завжди готова підтримати своїх дітей порадами, настановами і також, якщо вона відчуває, що вони можуть не впоратися з тією чи іншою ситуацією, готова самостійно її вирішити. В свою чергу це зумовлює певні труднощі для матері, оскільки вона, до того ж, виховує дітей самостійно, без чоловіка. Через це вона досить часто звертається за порадою до фахівця. Випадок №2 демонструє, що діти будуть готові до участі в прийнятті рішень вже з раннього віку, якщо батьки за основну мету ставлять саме навчити дитину приймати рішення. Саме цей випадок демонструє модель сім'ї, де показують успішну модель прийняття рішень дитині, а також навчають її цьому, в тому числі невербальна комунікація, формулювання думки, відстоювання позиції, права помилитися та вчитися на своїх помилках. Стиль виховання в цій сім'ї можна визначити як демократичний. У випадку №3 також узгоджується особистісний рівень та рівень сім'ї, оскільки батьки готові приділяти час на виховання, довгі бесіди з дітьми, мотивувати їх до прийняття рішень. При цьому до батька-вихователя діти більш відкриті, оскільки час від часу мама-вихователь може бути різка у своїх методах виховання та

комунікації з дітьми. Тому стиль виховання батьків також визначається як змішаний: авторитарний (мама-вихователь) та демократичний (батько-вихователь). Соціальний працівник характеризував всі три сім'ї як ресурсні, батьків як таких, що рахуються з думкою дітей та готові спільно приймати рішення всередині сім'ї. При цьому у випадку №1 фахівець зазначила про ряд труднощів, з якими стикається матір через те, що у вихованні поєднує функції матері та батька.

На рівні професійних практик та характеристик соціального працівника, стратегія роботи фахівця з сім'ями і дітьми в чомусь схожа, але дещо відрізняється. Перш за все, робота фахівця спрямована на збереження потенціалу підтримку та відновлення батьківського ресурсу. Всі респоденти зазначили, що мають довірливі стосунки з соціальним працівником, звертаються за порадою та підтримкою до неї. Що стосується взаємодії з дітьми, зазвичай, діти старшого віку мають потребу в спільній роботі з фахівцем, діти молодшого віку не зовсім розуміють функції соціального працівника. Безпосередньо соціальний працівник розуміє зміст та користь участі дітей в прийнятті рішень, готовий залучати дітей до прийняття рішень. Проте вбачає необхідність частково обмежувати участь дітей, якщо ситуація несе загрозу здоров'ю або майбутньому дитини. Рівень готовності сприяти участі дітей в прийнятті рішень визначений як середній.

РОЗДІЛ 4

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження мало на меті описати зміст та практику участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень. Результати цього дослідження показують, що дітям, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, важливо брати участь у прийнятті рішень. Таким чином вони відчують власну значущість та цінність, контроль над своїм життям та почуваються нарівні з дорослими, підвищення рівня самооцінки. Крім того, вони вважають що вміння приймати рішення позитивно вплине на їхнє життя у майбутньому: вони будуть більш самостійними, зможуть формулювати і відстоювати свою позицію. Ці дані узгоджуються з результатами досліджень Реп, Веркрусст та Брунін (2018), Пьолккі, Ворнанен, Пурсіайнен та Рійконен, 2012, Бургера (2019), ін.

Попри те, що респонденти демонструють розуміння важливості участі дітей в прийнятті рішень, часом вони схильні підміняти сенс понять «участь дитини в прийнятті рішень» та «прийняття рішень дитиною». Важливо, що ідея участі дітей в процесах прийняття рішень, не передбачає самостійне прийняття рішень дітьми (Перт, Діаз, & Томас, 2014). Тобто «участь як право» не означає «право самостійно ухвалювати рішення» чи «вседозволеність». Це означає, що дорослі готові почути думку дитини і для забезпечення повного розуміння їх потреб дорослими.

В свою чергу, підміна понять призводить до того, що дорослі схильні обмежувати участь дітей, точніше бажання дітей самостійно ухвалювати рішення. Тож постає питання щодо меж участі дітей в прийнятті рішень. За результатами дослідження, участь дітей має обмежуватися батьками з тих чи інших причин, що частково узгоджується з результатами досліджень, в яких вивчався протекціоністський і патерналістичний підходи, захисна позиція соціальних

працівників щодо участі дітей в прийнятті рішень (Віз, Голтан, & Томас 2010; Кошер & Бен-Арьє, 2020; Альфандарі, 2015). Проте в науковому дискурсі йдеться про те, що діти завжди мають бути учасниками процесів, що стосуються їхнього життя і благополуччя. Питання участі дитини в сфері захисту нерозривно пов'язані з етичними міркуваннями щодо найкращих інтересів дитини. За Вудман, Рош, Макартур та Мур (2018), необхідно переглянути розуміння принципу «найкращих інтересів дитини», оскільки він обмежує право на участь, надає пріоритет захисту дітей дорослими, ніж врахуванню думки дитини в питанні, що безпосередньо стосується її життя. За Сандбергом (2018), думка дитини є важливим елементом у визначенні того, що є її найкращим інтересами. Дослідники Коссар, Брендон та Джордан (2014) також міркують над дилемою, що виникає у разі, якщо думка дитини відрізняється від професійного погляду дорослих на те, що є «найкращим інтересами дитини». Вони погоджуються, що у такому випадку існує небезпека, що незгода у якихось питаннях дитини сама по собі може використовуватися для того, щоб стверджувати, що дитина не є компетентною і її не потрібно залучати до вирішення питань, що стосуються її життя. Тож основним завданням батьків чи фахівців є зробити так, щоб участь в прийнятті рішень не нашкодила дитині і її думка була врахована.

Також необхідно звернути увагу на зв'язок стилю виховання батьків та готовністю дитини брати участь в прийнятті рішень. Існують різні класифікації стилів батьківства. Традиційно до трьох класичних стилів відносять демократичний, авторитарний та поблажливий. Також в деяких класифікаціях вирізняють четвертий – непричетний стиль виховання, коли батьки виконують функцію осіб, що забезпечують базові потреби дитини в харчуванні, проживанні, навчанні і тд. В ході цього дослідження, під основною метою участі дітей в прийнятті рішень розуміється здобуття нею самостійності та навички приймати рішення у дорослому житті. Дослідження доводять позитивний вплив демократичного стилю виховання на здатність приймати рішення та орієнтованість на досягнення у дорослому житті

(Юнь, Сінг, & Хсон, 2018), на розвиток відчуття незалежності/самостійності дитини, що допоможе легше адаптуватися до нового середовища й оточення, вирішувати труднощі у дорослому житті (Лідія, Ніна, Дхармаяна, Нур, & Фірдаус, 2018) та на формування адекватної «глобальної самооцінки» дітей – тобто такої, що стосується загального психологічного благополуччя (Волф, 2000). Для демократичного стилю виховання притаманний помірний контроль зі сторони батьків, що відрізняє його від авторитарного, коли в сім'ї поведінка дитини обмежується чіткими правилами, встановленими батьками, чи поблажливого, де правила відсутні. Попри те, що діти зобов'язані дотримуватися правил, батьки відкриті до обговорення та врахування думок своїх дітей (Юнь, Сінг, & Хсон, 2018). Стиль виховання батьків на рівні сім'ї, що вивчався у випадку №2 відповідає описаному вище демократичному стилю. Випадок №2 ілюструє позитивний вплив такого стилю виховання на дитину, її готовність долучатися до прийняття рішень, пропонувати ідеї, демонструвати самостійність вже в ранньому шкільному віці. Тож предметом подальших досліджень має стати вивчення взаємозв'язку між стилем виховання та здібності дітей до участі в прийнятті рішень.

Що стосується взаємодії сім'ї з фахівцем, було встановлено, що робота соціальних працівників більшою мірою спрямована на розвиток батьківського потенціалу та підтримку батьків, ніж на роботу безпосередньо з дітьми. Так само ці дані частково узгоджуються з результатами дослідження Альфандарі (2015), яка виявила, що соціальні працівники переважно не сприймали дітей як клієнтів – лише їхніх батьків. Фахівці вважають, що саме батьки є ключовими особами, які забезпечують реалізацію права дитини на участь. На противагу результатам дослідження Альфандарі, в цьому дослідженні було встановлено, що діти загалом мають можливість у будь-який час поспілкуватися з фахівцем і знають як це можна зробити. При цьому вони не зазвичай не мають такої потреби і вирішують питання всередині сім'ї з батьками. Тобто робота фахівців з дитиною відбувається опосередковано через батьків, оскільки працівники Організації вбачають

позитивний вплив моделі, за якої фахівець не втручається в життя сім'ї і всі питання можна вирішити без сторонньої допомоги. Якщо соціальний працівник не вбачає потреби втручатися в процеси прийняття рішень на рівні сім'ї, то постає питання якою мірою він має бути залучений до участі дитини в прийнятті рішень на інших рівнях за межами сімейного кола.

В рамках дослідження був виявлений конфлікт інтересів між дитиною та сім'єю, соціальним працівником та державним органом – Службою у справах дітей. Предметом конфлікту інтересів стало питання щодо здобуття дитиною вищої освіти в університеті, що підтримувалося соціальним працівником та фахівцями Служби у справах дітей, чи, як альтернатива, вихід з дитячого будинку сімейного типу у самостійне життя, чого прагнула дитина та підтримувала мама-вихователь. Постає питання – чия думка має бути пріоритетною під час прийняття рішень та як збалансувати очікування трьох сторін. В науковому дискурсі йде мова про «потрійний мандат», що стосується прийняття рішень в соціальній роботі з метою збалансувати очікування всіх сторін, врахувати потреби клієнта та вимоги держави. Саме соціальний працівник виступає фахівцем, який повинен враховувати як ризики, так і потреби клієнта (Фенглер & Тейлор, 2018). На відміну від концепції «подвійного мандату», де соціальний працівник займає позицію нейтрального агента між конфліктуючими сторонами, третій вимір передбачає зобов'язання фахівця врахувати і привнести до вирішення конфлікту погляд науки на цю ситуацію, а також професійну етику. Існує думка, що коли виникають подібні дилеми між державою, для якої пріоритетом є забезпечення дитини освітою та клієнтом, який має власне бачення щодо майбутнього, пріоритети мають надаватися саме потребам і правам клієнтів (Завіршек, Роммелспахер, & Штауб-Бернасконі, 2010). Крім іншого, в конкретному випадку №1 дівчина нещодавно досягла 18 років, вона має право самостійно вирішувати питання щодо своїх планів на майбутнє. При цьому однією з можливих опцій може бути початок діалогу між сторонами, ініційований

соціальним працівником, під час якого будуть обговорені всі переваги та обмеження, ризики кожного з рішень.

Не зважаючи на те, що це дослідження є одним з перших щодо участі дітей в прийнятті рішень в місцевому контексті, воно має декілька обмежень. По-перше, результати дослідження не можна генералізувати, оскільки цього не передбачає стратегія кейс-стаді. По-друге, дослідник не мав можливості застосувати метод спостереження в рамках вивчення кейсів для глибшого вивчення питання участі дитини. По-третє, досліднику не вдалося опитати всіх дітей та батьків в кожній сім'ї, що представлені як кейси.

Теми подальших досліджень в цій сфері можуть стосуватися вивчення етичних аспектів участі дітей в прийнятті рішень, меж участі дітей в прийнятті рішень щодо їхнього життя і благополуччя, визначення впливу стилю виховання батьків на здатність дітей самостійно приймати рішення.

ВИСНОВКИ

1. Існує два основних підходи до розуміння участі дітей в прийнятті рішень: участь як невід'ємне право дитини висловлювати свої погляди у питаннях, що її стосуються, і бути почутою дорослими; участь як інструмент реалізації прав дитини та забезпечення найкращих інтересів дитини. Найчастіше участь дітей в прийнятті рішень розглядають в контексті взаємодії трьох сторін: дитини, батьків, фахівця. Існують різні форми залучення дітей до участі в процесах прийняття рішень, як от консультації з кейс-менеджером, врахування чи представлення думки дитини в суді, сімейні конференції з питань благополуччя, процедури подання скарг молодіжні консультативні форуми, ін., але жодну не можна визначати як універсальну.
2. До основних складових участі дітей в прийнятті рішень відносять інформування дитини (щодо права на участь, можливості висловити свою думку, мети і завдань участі, потенційних наслідків участі, контексту у доступній формі), збір інформації (забезпечення можливості дитині висловити свою думку та бачення щодо рішення, яке приймається) та залучення дитини до дискусії. Ще однією складовою можна вважати роз'яснення дитині результату її участі, фінальне рішення дорослих.
3. Загалом фахівці, батьки-вихователі та соціальні працівники мають схоже розуміння участі дітей в прийнятті рішень, що більшою мірою стосується збору інформації від дитини та надання їй права вибору. Крім того, фахівці зазначають про важливість залучення дітей до дискусій, батьки акцентують на наданні дитині можливості без страху відстоювати власну думку. Частина дітей не змогли надати визначення участі в прийнятті рішень. Жоден респондент не визначив участь як невід'ємне право дитини.

4. Участь важлива для дитини, розвитку її самостійності та здатності приймати рішення у дорослому житті, на думку всіх груп респондентів. Для дітей участь також важлива для відчуття власної значимості в сім'ї і те, що вони нарівні з батьками, розуміння процесів, що відбуваються всередині сім'ї. Батьки та фахівці зазначили, що саме батьки є ключовими особами, які сприяють реалізації права дитини на участь, а на інших рівнях це можуть бути бабусі, дідусі, вчителі, фахівці. Участь може обмежуватися дорослими.
5. В рамках дослідження були виявлені бар'єри та фактори, що сприяють участі дітей в прийнятті рішень. Бар'єрами реалізації права дітей на участь з точки зору соціальних працівників є надмірне навантаження на фахівців, нестача кадрів, робота з документацією, що займає більшість робочого часу, а також модель дитячого будинку сімейного типу як така, що передбачає виховання до десяти дітей в одній сім'ї одночасно. До факторів, що сприяють участі фахівці відносять встановлення довірливих стосунків з дітьми та готовність поступатися професійною думкою на користь думки дитини. Жоден респондент не зазначив факторів, що стосуються особистісних характеристик дитини.
6. Вивчення випадків демонструє, що діти більш ініціативні, самостійні, зацікавлені в участі в прийнятті рішень, якщо батьки вчать дітей приймати рішення, дають право вибору, вибудовують довірливі стосунки з дітьми, готові вислухати дитину і почути її думку. І навпаки, якщо батьки схильні самостійно вирішувати питання, що стосуються дітей, не готові почути думку щодо її інтересів – діти готові перекладати відповідальність на батьків, можуть демонструвати вибірковий контроль щодо участі в прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя.

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Команді Міжнародної благодійної організації «Благодійний фонд «СОС Дитячі містечка Україна» для забезпечення участі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у процесі прийняття рішень в альтернативних формах сімейного виховання рекомендується:

1) для отримання інформації щодо рівня участі дітей в альтернативних формах сімейного виховання, включити до переліку інструментів оцінки потреб дитини анкету «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень» в рамках підготовки Індивідуального плану догляду;

2) забезпечити навчання для фахівців щодо ролі соціального працівника в реалізації права дітей на участь в прийнятті рішень;

3) розробити План заходів з підвищення рівня поінформованості дітей, батьків та фахівців щодо участі дітей в прийнятті рішень, її складових, мети, змісту, форми та наслідків для всіх учасників процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Кабінет Міністрів України. (2017). Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки. Київ: Урядовий кур'єр.
- Про охорону дитинства. № 2402-III, ст. 1. (2001).
- Про ратифікацію Конвенції про права дитини. № 789-XII. ст. 12. (1991).
- Хартія основних прав Європейського Союзу. № 994_524. ст. 24. (2000).
- Alfandari, R. (2015). Evaluation of a national reform in the Israeli child protection practice designed to improve children's participation in decision-making. *Child & Family Social Work*, 22, 54–62. doi: 10.1111/cfs.12261
- Anderson, D., Graham, A. & Thomas, N. (2019). Assessing Student Participation at School: Developing a Multidimensional Scale. *International Journal of Student Voice*, 5(1). Retrieved from <https://ijsv.psu.edu/?article=assessing-student-participation-at-school-developing-a-multidimensional-scale>.
- Berman, G., Hart, J., O'Mathúna, D., Mattellone, E., Potts, A., O'Kane, C., Shusterman, J., & Tanner, T. (2016). What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings: An overview of principles, the literature and case studies, *Innocenti Working Paper* No. 2016–18, UNICEF Office of Research, Florence.
- Berrick, J. D., Dickens, J., Pösö, T., & Skivenes, M. (2015). Children's involvement in care order decision-making: A cross-country analysis. *Child Abuse & Neglect*, 49, 128–141. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.07.001
- Bijleveld, G. G., Bunders - Aelen, J. F., & Dedding, C. W. (2020). Exploring the essence of enabling child participation within child protection services. *Child & Family Social Work*, 25(2), 286–293. doi: 10.1111/cfs.12684

- Bijleveld, G. G. V., Dedding, C. W. M., & Bunders-Aelen, J. F. G. (2013). Childrens and young people's participation within child welfare and child protection services: a state-of-the-art review. *Child & Family Social Work*, 20(2), 129–138. doi: 10.1111/cfs.12082
- Black, A. L., & Busch, G. (2016). Understanding and Influencing Research with Children. *Constructing Methodology for Qualitative Research*, 219–235. doi: 10.1057/978-1-137-59943-8_15
- Bouma, H., López, M. L., Knorth, E. J., & Grietens, H. (2018). Meaningful participation for children in the Dutch child protection system: A critical analysis of relevant provisions in policy documents. *Child Abuse & Neglect*, 79, 279–292. doi: 10.1016/j.chiabu.2018.02.016
- Brhane, W. A. (2017). Institutionalized Children's Participation in Decision-making Processes: A case in SOS Children's Villages International–Ethiopia (Master's thesis). Norwegian University of Science and Technology Trondheim. Retrieved from <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/2476211?show=full>
- Bryman, A., 2012. *Social Research Methods*. 4th ed. New York: Oxford University Press
- Burger, K. (2019). The subjective importance of children's participation rights: A discrimination perspective. *American Journal of Orthopsychiatry*, 89(1), 65–76. doi: 10.1037/ort0000343
- Cashmore, J. (2002). Promoting the participation of children and young people in care. *Child Abuse & Neglect*, 26(8), 837–847. doi: 10.1016/s0145-2134(02)00353-8
- Checkoway, B. (2011). What is youth participation? *Children and Youth Services Review*, 33(2), 340–345. doi: 10.1016/j.childyouth.2010.09.017
- Cossar, J., Brandon, M., & Jordan, P. (2014). ‘You've got to trust her and shes got to trust you': children's views on participation in the child protection system. *Child & Family Social Work*, 21(1), 103–112. doi: 10.1111/cfs.12115

- Coyne, I., Amory, A., Kiernan, G., & Gibson, F. (2014). Children's participation in shared decision-making: Children, adolescents, parents and healthcare professionals perspectives and experiences. *European Journal of Oncology Nursing*, 18(3), 273–280. doi: 10.1016/j.ejon.2014.01.006
- Delgado, P., Pinto, V. S., & Carvalho, J. M. S. (2017). Attitudes and decision-making in the child protection system. *Kriminologija & Socijalna Integracija*, 25(2), 2–14. doi: 10.31299/ksi.25.2.1
- Department of Children and Youth Affairs (2015) *National Strategy on Children and Young People's Participation in Decision-making, 2015 – 2020*. Dublin: Government Publications. Retrieved from: www.dcyia.ie
- Diaz, C., Pert, H., & Thomas, N. (2018). 'Just another person in the room': young people's views on their participation in Child in Care Reviews. *Adoption & Fostering*, 42(4), 369–382. doi: 10.1177/0308575918801663
- Diaz, C., Pert, H., & Thomas, N. P. (2019). Independent Reviewing Officers' and social workers' perceptions of children's participation in Children in Care Reviews. *Journal of Children's Services*, 14(3), 162–173. doi: 10.1108/jcs-01-2019-0003
- Dillon, J., Greenop, D., & Hills, M. (2015). Participation in child protection: A small-scale qualitative study. *Qualitative Social Work: Research and Practice*, 15(1), 70–85. doi: 10.1177/1473325015578946
- Fengler, J., & Taylor, B. J. (2018). Effective assessment: a key knowledge and skill for a sustainable profession. *Social Work Education*, 38(3), 392–405. doi: 10.1080/02615479.2018.1538333
- Franklin, A. (2006). Participation of Disabled Children and Young People in Decision Making Within Social Services Departments: A Survey of Current and Recent Activities in England. *British Journal of Social Work*, 36(5), 723–741. doi: 10.1093/bjsw/bch306
- Gal, T. (2017). An ecological model of child and youth participation. *Children and Youth Services Review*, 79, 57–64. doi: 10.1016/j.childyouth.2017.05.029

- Grover, S. (2004). Why Won't They Listen to Us? *Childhood*, 11(1), 81–93. doi: 10.1177/0907568204040186
- Harcourt, D., & Einarsdottir, J. (2011). Introducing children's perspectives and participation in research. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19(3), 301–307. doi: 10.1080/1350293x.2011.597962
- Havlicek, J., Curry, A., & Villalpando, F. (2018). Youth participation in foster youth advisory boards: Perspectives of facilitators. *Children and Youth Services Review*, 84, 255–270. doi: 10.1016/j.childyouth.2017.12.016
- Heimer, M., Näsman, E., & Palme, J. (2017). Vulnerable children's rights to participation, protection, and provision: The process of defining the problem in Swedish child and family welfare. *Child & Family Social Work*, 23(2), 316–323. doi: 10.1111/cfs.12424
- Horgan, D., Forde, C., Martin, S., & Parkes, A. (2016). Children's participation: moving from the performative to the social. *Children's Geographies*, 15(3), 274–288. doi: 10.1080/14733285.2016.1219022
- Kakulu, Iyenemi. (2014). *Qualitative Research Strategies and Data Analysis Methods in Real Estate Research – An innovative approach using the BB Model*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/262065420>
- Kennan, D., Brady, B., and Forkan, C. (2016) *Exploring the Effectiveness of Structures and Procedures Intended to Support Children's Participation in Child Welfare, Child Protection and Alternative Care Services: A Systematic Literature Review*. Galway: The UNESCO Child and Family Research Centre, The National University of Ireland, Galway.
- Kennan, D., Brady, B., & Forkan, C. (2018). Space, Voice, Audience and Influence: The Lundy Model of Participation (2007) in Child Welfare Practice. *Practice*, 31(3), 205–218. doi: 10.1080/09503153.2018.1483494
- Kennan, D., Brady, B., & Forkan, C. (2018). Supporting Children's Participation in

Decision Making: A Systematic Literature Review Exploring the Effectiveness of Participatory Processes. *The British Journal of Social Work*, 48(7), 1985–2002. doi: 10.1093/bjsw/bcx142

Kosher, H., & Ben - Arie, A. (2020). Social workers perceptions of children's right to participation. *Child & Family Social Work*, 25(2), 294–303. doi: 10.1111/cfs.12685

Križ, K., & Roundtree-Swain, D. (2017). «We are merchandise on a conveyor belt»: How young adults in the public child protection system perceive their participation in decisions about their care. *Children and Youth Services Review*, 78, 32–40. doi: 10.1016/j.childyouth.2017.05.001

Križ, K., & Skivenes, M. (2015). Child welfare workers perceptions of children's participation: a comparative study of England, Norway and the USA (California). *Child & Family Social Work*, 22, 11–22. doi: 10.1111/cfs.12224

Leeson, C. (2007). My life in care: experiences of non-participation in decision-making processes. *Child & Family Social Work*, 12(3), 268–277. doi: 10.1111/j.1365-2206.2007.00499.x

Lydia, M., Nina, N. K., Wayan, D., Nur, S. R., & Firdaus, M. L. (2018). The Influence of Parents Parenting Style Towards The Independence Of Preschool Children. *Indian Journal of Science and Technology*, 11(30), 1–6. doi: 10.17485/ijst/2018/v11i30/128245

Lundy, L. (2018). In defence of tokenism? Implementing children's right to participate in collective decision-making. *Childhood*, 25(3), 340–354. doi: 10.1177/0907568218777292

Magnussen, A.-M., & Skivenes, M. (2015). The Child's Opinion and Position in Care Order Proceedings. *The International Journal of Children's Rights*, 23(4), 705–723. doi: 10.1163/15718182-02304001

Nir, T., & Perry-Hazan, L. (2016). The framed right to participate in municipal

- youth councils and its educational impact. *Children and Youth Services Review*, 69, 174–183. doi: 10.1016/j.childyouth.2016.07.012
- Nordenfors, M. (2015). Children's participation in foster care placements. *European Journal of Social Work*, 19(6), 856–870. doi: 10.1080/13691457.2015.1084493
- O'Hare, L., Santin, O., Winter, K., & McGuinness, C. (2016). The reliability and validity of a child and adolescent participation in decision-making questionnaire. *Child: Care, Health and Development*, 42(5), 692–698. doi: 10.1111/cch.12369
- Ozer, E. J., Afifi, R., Gibbs, L., & Mathur, R. T. (2018). Youth Engagement and Participation: Field-Building Across Research and Practice. *Journal of Adolescent Health*, 63(6), 671–672. doi: 10.1016/j.jadohealth.2018.09.011
- Pert, H., Diaz, C., & Thomas, N. (2014). Children's participation in LAC reviews: a study in one English local authority. *Child & Family Social Work*, 22, 1–10. doi: 10.1111/cfs.12194
- Pölkki, P., Vornanen, R., Pursiainen, M., & Riikonen, M. (2012). Children's Participation in Child-protection Processes as Experienced by Foster Children and Social Workers. *Child Care in Practice*, 18(2), 107–125. doi: 10.1080/13575279.2011.646954
- Rap, S., Verkroost, D., & Bruning, M. (2018). Children's participation in Dutch youth care practice: an exploratory study into the opportunities for child participation in youth care from professionals' perspective. *Child Care in Practice*, 25(1), 37–50. doi: 10.1080/13575279.2018.1521382
- Sandberg, K. (2018). Children's Right to Protection Under the CRC. *Human Rights in Child Protection*, 15–38. doi: 10.1007/978-3-319-94800-3_2
- Seim, S., & Slettebø, T. (2017). Challenges of participation in child welfare. *European Journal of Social Work*, 20(6), 882–893. doi: 10.1080/13691457.2017.1320531
- Swauger, M., Castro, I. E., & Harger, B. (2017). The Continued Importance of

Research with Children and Youth: The «New» Sociology of Childhood 40 Years Later. *Sociological Studies of Children and Youth Researching Children and Youth: Methodological Issues, Strategies, and Innovations*, 1–7. doi: 10.1108/s1537-466120180000022001

Thomas, G. (2016). *How to do your case study*. London, UK: Sage

Brady, B., Kennan, D., Forkan, C., Tierney, E., Jackson, R., & Holloway, R. (2018).

The participation of children and young people in care: insights from an analysis of national inspection reports in the Republic of Ireland. *Child Care in Practice*, 25(1), 22–36. doi: 10.1080/13575279.2018.1537257

Ulvik, O. S. (2015). Talking with children: Professional conversations in a participation perspective. *Qualitative Social Work*. 14(2), 193–208. <https://doi.org/10.1177/1473325014526923>

Vis, S. A., & Fossum, S. (2013). Organizational factors and child participation in decision-making: differences between two child welfare organizations. *Child & Family Social Work*, 20(3), 277–287. doi: 10.1111/cfs.12076

Vis, S. A., Holtan, A., & Thomas, N. (2010). Obstacles for child participation in care and protection cases-why Norwegian social workers find it difficult. *Child Abuse Review*, 21(1), 7–23. doi: 10.1002/car.1155

Wolff, J. (2000). *Self-esteem: The influence of parenting styles*. Retrieved from <https://ro.ecu.edu.au/theses/1535>

Woodman, E., Roche, S., Mcarthur, M., & Moore, T. (2018). Child protection practitioners: Including children in decision making. *Child & Family Social Work*. doi: 10.1111/cfs.12439

Yin, R. K. (1981). The Case Study as a Serious Research Strategy. *Knowledge*, 3(1), 97–114. doi: 10.1177/107554708100300106

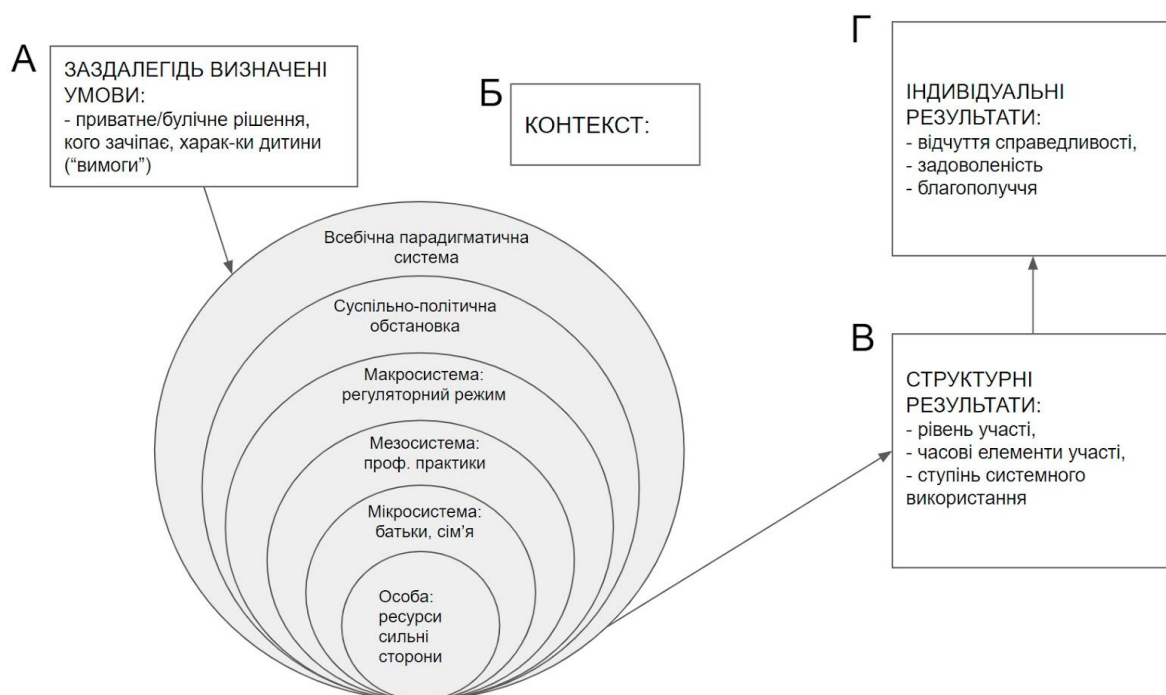
Yun, B. X., Thing, T. S., & Hsoon, N. C. (2019, March 1). A Quantitative Study of Relationship between Parenting Style and Adolescent's Self-esteem. Retrieved from <https://www.atlantispress.com/proceedings/acpch-18/55914451>

- Zeijlmans, K., López, M. L., Grietens, H., & Knorth, E. J. (2019). Participation of Children, Birth Parents and Foster Carers in the Matching Decision. Paternalism or Partnership? *Child Abuse Review*, 28(2), 139–151. doi: 10.1002/car.2544
- Zeijlmans, K., López, M., Grietens, H., & Knorth, E. J. (2017). Matching children with foster carers: A literature review. *Children and Youth Services Review*, 73, 257–265. doi: 10.1016/j.childyouth.2016.12.017
- Zaviršek, D., Rommelspacher, B., & Staub, S. (2010). *Ethical dilemmas in social work: international perspective*. Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana.

ДОДАТКИ

Додаток А

Екологічна модель участі дітей в прийнятті рішень (Т. Гал, 2017)

Додаток Б

Самозаповнювальна анкета «Участь дітей і підлітків в прийнятті рішень» (англ.
Child and adolescent participation in decision-making questionnaire (CAP-DMQ))

Вік _____

Стать (підкресліть правильну відповідь)

- чоловік
- жінка

Інструкція по заповненню анкети: відмітьте хрестиком (X) відповідь, що найбільше підходить:

--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--

6. Я можу проаналізувати переваги і недоліки рішення, стосовно якого я роблю вибір.

1	2	3	4	5	6
Цілком погоджуюся					Зовсім не погоджуюся

--	--	--	--	--	--

7. Дорослі дають мені можливість проаналізувати переваги і недоліки рішення, яке я обдумую.

1	2	3	4	5	6
Цілком погоджуюся					Зовсім не погоджуюся

--	--	--	--	--	--

8. Діти і молодь мають бути залучені до процесу прийняття рішень, що стосуються їхнього життя.

1 2 3 4 5 6
Цілком погоджуюся Зовсім не погоджуюся

--	--	--	--	--	--

9. Наслідком моїх рішень стають дії, яких я очікував/очікувала.

1	2	3	4	5	6
Цілком погоджуюся					Зовсім не погоджуюся

--	--	--	--	--	--

10. Я приймаю рішення щодо важливих подій, змін в моєму житті (аспектів свого життя).

1	2	3	4	5	6
Цілком погоджуюся					Зовсім не погоджуюся

--	--	--	--	--	--

Додаток В

«Гайд напівструктурованого інтерв'ю для фахівців»

Вітання! Мене звати Єлизавета Якнюнас, я студентка 6 року навчання Національного університету «Києво-Могилянська академія» за спеціальністю «Соціальна робота».

У рамках підготовки магістерської дипломної роботи я проводжу дослідження на тему «Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень».

Дослідження має на меті описати зміст та практику участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень.

Ви потрапили у цю вибірку, оскільки Ви є фахівцем-практиком у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування.

У рамках інтерв'ю, що займе до 45 хвилин, ми просимо вас надати відкриті відповіді на ряд запитань, що стосуються участі дітей в прийнятті рішень. Участь є добровільною, а зібрана інформація – конфіденційною. Ваші дані не будуть передані третім особам, а результати дослідження будуть представлені в узагальненому вигляді. Участь у дослідженні не несе ризиків для вас чи вашої репутації. Ви можете не надавати відповіді на якісь із запитань, якщо ви не матимете бажання. Також ви можете припинити участь у дослідженні у будь-який момент.

З Вашого дозволу інтерв'ю буде записане на диктофон для більш якісного аналізу. Право доступу до записів матиме дослідник, науковий керівник та залучений асистент, який візьме участь у підготовці транскриптів інтерв'ю. Попередньо асистент вже підписав поінформовану згоду, згідно з якою він не має

права поширювати дані, отримані під час інтерв'ю, у власних цілях чи передавати їх третім особам. Після передачі транскриптів, асистент у присутності дослідника видалить аудіозапис і транскрипт з усіх носіїв.

Проведення цього дослідження не фінансується жодними донорами чи замовниками. За результатами дослідження будуть розроблені методичні рекомендації щодо практики участі дітей в прийнятті рішень.

Дякую Вам за згоду взяти участь у дослідженні. За вашим бажанням, у липні 2020 року ми надішлемо Вам результати цього дослідження. Для цього залишаємо контакти нижче. У разі, якщо ви відчуваєте потребу звернутися до наукового керівника даного дослідження, його контакти також подані нижче.

Контактна інформація дослідника:

Єлизавета Якнюнас,
тел.: +38 063 171 43 91
ncc.in.ua@gmail.com

**Контактна інформація
наукового керівника:**

Наталя Гусак
gusakny@ukma.edu.ua

ПІБ учасника _____

Підпис* _____

*Підписуючи цей документ я даю згоду на участь у дослідженні без зазначення моїх ПІБ під час підготовки результатів дослідження, а також даю згоду на диктофонний запис інтерв'ю.

БЛОК 1. Соціально-демографічні характеристики

(інтерв'юер вписує відповіді в бланк)

1.1 Вік: _____

1.2 Стать: _____

1.3 Освіта: _____

1.4 Як давно ви працюєте з дітьми-сиротами. дітьми, позбавленими батьківського піклування: _____

БЛОК 2. Розуміння і ставлення до участі дітей в прийнятті рішень

2.1 Що для вас означає «участь дитини у прийнятті рішень»?

- Які компоненти участі ви можете виокремити як найбільш важливі (інформувати, збирати інформацію, залучати до прийняття рішення)?
- Чим і для кого важлива участь дитини в прийнятті рішень, що стосуються її життя?
- Хто в житті дитини грає важливу роль в реалізації права на участь в прийнятті рішень, що впливають на її життя? Хто ще має вплив?
- З якого віку дитина може бути залучена до прийнятті рішень, що стосуються її життя?

2.2 На вашу думку, якими є (три) основні умови для забезпечення ефективної участі дитини в прийнятті рішень?

2.3. Чи може участь дитини в прийнятті рішень може обмежуватися дорослими?

- Якщо так, то за яких обставин?
- Якщо ні, то чому?

2.4. Чи існують перешкоди на шляху до участі дитини?

- чого чи кого саме стосуються ці перешкоди? (організаційні, культурні, особистісні, професійні)

БЛОК 3. Досвід сприяння дитині в реалізації права на участь

3.1 Чи до ваших обов'язків входить здійснювати візити в сім'ю?

- Якщо так, то як часто це відбувається?
- Яким чином повідомляються члени сім'ї про цю зустріч?
- Як діти дізнаються про заплановану зустріч?
- Чи збираєте ви зворотній зв'язок дітей щодо формату зустрічей? Чи були випадки, коли процедура\формат критикувалася дитиною і змінювалася відповідно до її побажання?

3.2 Чи входить до ваших обов'язків періодичне спілкування з дитиною тет-а-тет?

- Якщо так, то як часто?
- Це відбувається за побажанням дитини чи періодичність визначена в рамках плану догляду?
- На чому сфокусований ваш з дитиною діалог (ви дізнаєтеся інформацію від них, надаєте їм інформацію)?
- Чи були випадки, коли спілкування з дитиною призвело до якихось змін в її житті в сім'ї і дитини?

3.3 Якщо дорослі прийняли рішення, що безпосередньо стосується дитини, але дитина була проти—чи може вона оскаржити це рішення, чи передбачена така процедура у вашій Організації?

- як дитина дізнається про таку можливість?
- якими є механізми оскарження\подання скарг?
- хто супроводжує дитину в цьому процесі?
- яким саме чином дитина дізнається про те, що її думку врахували при прийнятті іншого рішення?

3.4 Яких ресурсів вимагає діяльність соціальних працівників, пов'язана з забезпеченням дитини права на участь? (організаційні, часові, психологічні\особистісні, знання)

- Чи відчуваєте ви, що як соціальний працівник маєте достатньо ресурсів для того, щоб допомогти дитині ефективно реалізувати право на участь?
- Якщо ні, то яких саме ресурсів вам бракує?

БЛОК 4. Межі участі дітей в прийнятті рішень в контексті надання соціальних послуг (інтерв'юер позначає хрестиком (X) відповіді респондентів)

№	Обставини, за яких дитина не повинна залучатися до прийняття рішень	Цілком згоден\на	Частково погоджую	Не зовсім згоден\на	Зовсім не погоджу я
4.1	Дитина занадто маленька (стосується віку)				
4.2	На дитину може вплинути психологічно складна інформація в ході обговорення між батьками чи фахівцями				
4.3	Між батьками дитини існує складний конфлікт				
4.4	Процес участі може завдати шкоди дитині				
4.5	Емоційна зрілість дитини недостатня для участі в прийнятті рішень				
4.6	Дитина перебуває в групі підвищеного ризику/вразливості				
4.7	Дитина недостатньо обізнана чи не досягла відповідного рівня когнітивного розвитку				

4.8	Дитина не хоче бути присутньою під час дискусій				
4.9	На заваді стають організаційні бар'єри (як от нестача часу на прийняття рішення, значне навантаження на фахівців)				
4.10	Дитина може прийняти неправильне рішення, що принесе їй шкоду або дитина невмозмі правильно скористатися правом на участь				

Дякуємо за участь у дослідженні!

Додаток Г

Гайд напівструктурованого інтерв'ю для осіб до 18 років

Поінформована згода для осіб до 18 років на участь у дослідженні (форма №1)

Тема дослідження: Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень.

Вітання! Мене звати Єлизавета Якнюнас, я студентка 6 року навчання Школи соціальної роботи ім. В. Полтавця. Наразі я проводжу дослідження щодо участі дітей і підлітків в прийнятті рішень, що впливають на їхнє життя. Мій науковий керівник: Гусак Наталя, к.соц.н., доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Я хочу запросити вас до участі в дослідженні оскільки мені важливо і цінно дізнатися вашу думку щодо ряду питань, що стосуються вашої участі в прийнятті рішень.

Мета дослідження: описати зміст та практику участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень.

Що потрібно зробити у разі вашої згоди на участь. У разі, якщо ви погоджуєтесь взяти участь у дослідженні, вам необхідно ознайомитися з інформацією нижче і підписати поінформовану згоду, заповнити анкету та відповісти на декілька відкритих запитань інтерв'ю. При цьому ми просимо дозволу записувати інтерв'ю на диктофон для більш якісного аналізу даних.

Участь у даному дослідженні добровільна і не несе ризиків для вас як учасника. Ви можете припинити участь у будь-який момент. Також ви маєте право відмовитися відповідати на будь-яке питання. Проте ми закликаємо вас дати відповіді на всі питання анкети та інтерв'ю, оскільки кожна ваша відповідь цінна і має велике значення для цього дослідження. Крім того, якщо у якийсь момент часу ви відчуєте потребу відлучитися, поспілкуватися з дорослою людиною, якій довіряєте, або зробити невелику паузу—повідомте, будь ласка, і ми зробимо все, щоб вам було комфортно згодом продовжити участь.

Використання інформації. Результати опитування будуть включені в дипломну роботу та можуть бути опубліковані в майбутньому, або можуть бути представлені на наукових конференціях. Однак, жодна інформація, яка б ідентифікувала вас, дозволила б дізнатися імена учасників дослідження, не буде включена до звітів. Вся інформація конфіденційна і надійно зберігається, а після використання—видалиться з усіх носіїв. До неї матимуть доступ лише дослідник, науковий керівник та асистент.

Згода. Оскільки вам ще немає 18 років, крім вашої згоди на дослідження, ми візьмемо згоду у ваших батьків або законних представників. Ви можете попередньо обговорити вашу участь в дослідженні з вашим представником.

Запитання. Якщо у вас або вашого законного представника залишилася або виникнуть якісь запитання—ви завжди можете сконтактувати зі мною або моїм науковим керівником:

Дослідник:

Єлизавета Якнюнас

ncc.in.ua@gmail.com

Науковий керівник:

Наталя Гусак

gusakny@ukma.edu.ua

**Поінформована згода для осіб 18 років
на участь у дослідженні (форма № 2)**

Тема дослідження: участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень

Дослідник: Якнюнас Єлизавета, студентка 6 року навчання Національного університету «Києво-Могилянська академія», nss.in.ua@gmail.com

Науковий керівник: Гусак Наталя, к.соц.н., доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія», gusakny@ukma.edu.ua

Будь ласка, відмітьте хрестиком (X):

☐

Так, я даю згоду на мою участь у дослідженні (в тому числі, на запис інтерв'ю на диктофон)

☐

Ні, я не даю згоду на мою участь у дослідженні

Ім'я і прізвище _____

Дата

Підпис

БЛОК 1. Соціально-демографічні характеристики
(інтерв'юер вписує відповіді в бланк)

1.1 Стать:

- чоловік

- жінка

1.2 Вік: _____

БЛОК 2. Участь дітей у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя.

2.1 Як ти гадаєш, на скільки загалом легко чи складно приймати рішення в житті?

- які рішення приймати легко?
- а які складно? а що чи хто допоміг би тобі впоратися з цим?

2.2 Чи залучають тебе дорослі (батьки, соціальний працівник) до прийняття рішень в твоєму житті? Наведи приклади щодо таких питань:

- твоїх інтересів та дозвілля (хобі, спорт)
- твоє оточення, друзі, домашні улюбленці
- твого здоров'я, звичок в харчуванні
- навчання, освіти, вибору професії\навчального закладу
- використання особистих коштів, вибору особистих речей
- самовираження (зовнішній вигляд, стиль)
- в сім'ї (наприклад, куди піти на вихідних сім'єю, сімейні традиції)

2.3 Що для тебе означає бути залученим(-еною) до прийняття рішень, що тебе стосуються?

- чому для тебе важливо брати участь в прийнятті рішень?
- що тобі це дає?

2.4 У прийнятті яких рішень тобі важливо висловити свою думку? Наведи, будь ласка, декілька прикладів:

- що стосуються твого життя в сім'ї,
- що стосуються вашої роботи з соціальним працівником

2.5 Коли тебе щось турбує або ти хочеш змінити якусь ситуацію—з ким ти зазвичай спілкуєшся щодо цього?

- чому ти звертаєшся саме до цієї людини?
- чи були такі випадки, коли така людина (її поради, ваше спілкування з нею) допомогла тобі змінити цю ситуацію? Наведи, будь ласка, приклад?

2.6. Як ти вважаєш, чи можуть виникнути ситуації, в яких рішення мають приймати дорослі за дітей, без їхньої участі? Наведи кілька прикладів таких ситуацій.

Дякуємо за участь у дослідженні!

Додаток Д

Індекс участі дітей в прийнятті рішень

№ респондента	Вік, років	Стать	Індекс, балів
1	11	Чоловік	19
2	9	Жінка	13
3	12	Жінка	32
4	12	Чоловік	17
5	14	Жінка	18
6	18	Жінка	13
7	15	Чоловік	22
8	15	Жінка	23
9	17	Чоловік	29
10	16	Жінка	35
11	14	Чоловік	23
12	16	Жінка	23
13	14	Чоловік	36
14	14	Жінка	14
15	12	Чоловік	23
16	12	Жінка	23
17	14	Жінка	12
18	16	Чоловік	18
19	15	Чоловік	11
20	15	Чоловік	10
21	13	Чоловік	10
22	15	Чоловік	10

Додаток Е

Гайд напівструктурованого інтерв'ю для батьків-вихователів

**Поінформована згода для законного представника дитини
на участь у дослідженні (форма №1)**

Тема дослідження: Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень.

Вітання! Мене звати Єлизавета Якнюнас, я студентка 6 року навчання Школи соціальної роботи ім. В. Полтавця Національного університету «Києво-Могилянська академія». Наразі я проводжу дослідження щодо участі дітей і підлітків в прийнятті рішень, що впливають на їхнє життя. Мій науковий керівник: Гусак Наталя, к.соц.н., доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Я хочу запросити вас та вашу дитину (дитину, для якої ви є законним представником), до участі в дослідженні оскільки мені важливо і цінно дізнатися вашу та її думку щодо ряду питань, що стосуються участі дітей в прийнятті рішень.

Мета дослідження: описати зміст та практику участі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийнятті рішень.

Що потрібно зробити у разі згоди на участь дитини. У разі, якщо ви і ваша дитина погоджуєтеся взяти участь у дослідженні, вам та їй необхідно ознайомитися з інформацією нижче і підписати поінформовану згоду. В рамках дослідження ви та Ваша дитина відповісте на декілька відкритих запитань інтерв'ю. Крім того, вашу дитину ми попросимо заповнити коротку анкету. Ми також просимо дозволу записувати інтерв'ю на диктофон для більш якісного аналізу даних.

Участь у даному дослідженні добровільна і не несе ризиків для вас чи вашої дитини як учасників. Ви чи ваша дитина за потреби можете припинити участь у будь-який момент. Також ваша дитина має право відмовитися відповідати на будь-яке питання. Крім того, якщо у якийсь момент часу дитина

відчуває потребу відлучитися, поспілкуватися з дорослою людиною, якій довіряє, або зробити невелику паузу—ми зробимо все, щоб їй було комфортно згодом продовжити участь.

Використання інформації. Результати опитування в узагальненому вигляді будуть включені в дипломну роботу та можуть бути опубліковані в майбутньому, або можуть бути представлені на наукових конференціях. Однак, жодна інформація, яка б ідентифікувала вас чи вашу дитину, дозволила б дізнатися імена учасників дослідження, не буде включена до звітів. Вся інформація конфіденційна і надійно зберігається в електронному варіанті у дослідника, а після використання—видалиться з усіх носіїв, в тому числі записи інтерв'ю. До неї матимуть доступ лише дослідник, науковий керівник та асистент, який попередньо підписав поінформовану згоду щодо роботи з матеріалами дослідження.

Згода. Оскільки вашій дитині ще немає 18 років, крім її згоди на дослідження, ми просимо вас, як законного представника, також підписати поінформовану згоду щодо її участі. Ви можете попередньо обговорити участь в дослідженні з вашою дитиною.

Запитання. Якщо у вас або вашої дитини залишилася або виникнуть якісь запитання—ви завжди можете сконтактувати зі мною або моїм науковим керівником:

Дослідник:

Єлизавета Якнюнас

+38 063 171 43 91

ncc.in.ua@gmail.com

Науковий керівник:

Наталя Гусак

gusakny@ukma.edu.ua

**Поінформована згода для законного представника дитини
на участь у дослідженні (форма №2)**

Тема дослідження: Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень.

Дослідник: Якнюнас Єлизавета, студентка 6 року навчання Національного університету «Києво-Могилянська академія», *ncc.in.ua@gmail.com*

Науковий керівник: Гусак Наталя, к.соц.н., доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія», *gusakny@ukma.edu.ua*

- Я розумію мету цього дослідження і всі аспекти, що стосуються моєї участі та участі моєї дитини.
- Я розумію, що участь моєї дитини – добровільна і що у мене з дитиною є право вибору щодо участі. Я також розумію, що ми маємо право в будь-який момент припинити участь за бажанням моєї дитини або моїм власним.
- Я розумію, що інформація може бути представлена та/або опублікована у доповідях та на конференціях. При цьому наші персональні дані не будуть розголошуватися і ми не будемо ідентифіковані за цією інформацією.

Будь ласка, відмітьте хрестиком (X):

☐

Так, я даю згоду на свою участь та участь моєї дитини у дослідженні (в тому числі, запис інтерв'ю на диктофон)

☐

Ні, я не даю згоду на участь у дослідженні

ПІБ _____

ПІБ дитини/дітей _____

Дата

Підпис

БЛОК 1. Соціально-демографічні характеристики

(інтерв'юер вписує відповіді в бланк)

1.1 Вік: _____

1.2 Стать: _____

1.3 Скільки років ви є батьками-вихователями: _____

БЛОК 2. Розуміння участі і ставлення до участі

2.1 Як ви зазвичай приймаєте рішення всередині сім'ї? Наведіть, будь ласка, декілька прикладів.

2.2 Як часто до вас звертаються діти за порадою, коли їм потрібно прийняти якесь рішення?

- З якими питаннями зазвичай до вас звертаються діти?

2.3 Якщо ваша думка і думка вашої дитини розходяться – як ви дієте в такій ситуації?

- якщо це дитина середнього віку, 12-15 років?

- якщо дитина старшого віку, 16-18 років?

2.4 Чи бували всередині сім'ї конфлікти, що виникали через те, що думки при прийнятті рішень розходяться?

- Якщо так, то як ви виходили з цієї ситуації? чи зверталися за допомогою до соціального працівника?

2.5. Чи існують ситуації, в яких рішення щодо дітей мають приймати лише дорослі, без участі дітей?

- Якщо так, то за яких обставин? Наведіть, будь ласка приклади

- Якщо ні, то чому?

2.6. Що для вас означає «участь дитини у прийнятті рішень»?

- Хто в житті дитини грає важливу роль в реалізації права на участь в прийнятті рішень, що впливають на її життя? Хто ще має вплив?

- З якого віку дитини слід враховувати її думку при прийнятті рішень, що стосуються її життя?

Дякуємо за участь у дослідженні!

Додаток Ж

Поінформована згода для наукового асистента

Поінформована згода для наукового асистента

Я, _____, залучений до підготовки транскриптів інтерв'ю, науковий асистент, в рамках дослідження на тему «Участь дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в альтернативних формах сімейного виховання, в прийнятті рішень», що проводить **Якніонас Єлизавета Єгорівна**, студентка 6 року навчання Національного університету «Києво-могилянська академія».

Моїми основними обов'язками в рамках проведення дослідження буде підготовка транскриптів інтерв'ю з 25 респондентами у визначені терміни.

Я зобов'язуюся:

- 1) у визначені терміни підготувати транскрипти всіх інтерв'ю;
- 2) не поширювати дані, отримані під час інтерв'ю, у власних цілях;
- 3) не передавати інформацію третім особам;
- 4) після передачі транскриптів досліднику у його присутності видалити аудіозаписи і транскрипти з усіх електронних носіїв, а також видалити повідомлення з електронної пошти, що містять прикріплені файли.

Підпис _____

Дата _____

Додаток 3

Розуміння участі дітей в прийнятті рішень фахівцями, батьками та дітьми

Категорії	Фахівці	Батьки	Діти
Розуміння участі та її основні компоненти	Збір інформації та залучення до дискусії.	Спілкування з дитиною, готовність вислухати думку дитини (збір інформації), надання права вибору дитині і можливості помилятися, відстоювати свою позицію і без остраху озвучувати свою думку	Збір інформації (щоб думку дітей запитували) та право робити вибір. 5 з 14 респондентів не змогли надати визначити «участь дітей в прийнятті рішень»
Чим і для кого важлива участь дитини.	Для дитини, її готовності самостійно приймати рішення у майбутньому	Для дитини, її самооцінки, здатності приймати рішення у майбутньому і враховувати можливі наслідки своїх рішень, а також відстоювати свою думку	Для дитини, її вміння приймати рішення в дорослому житті, бути самостійною, рівною з батьками, відчувати власну значимість в сім'ї, розуміти процеси всередині сім'ї
Хто грає вирішальну роль в реалізації права на участь	Насамперед батьки, на інших рівнях - вчителі, фахівці	Насамперед - батьки, на інших рівнях - бабусі, дідусі, друзі, фахівці (психологи, психотерапевти, які працюють з дітьми в Організації) та вчителі	—
Межі участі	Участь може обмежуватися дорослими: - вік дитини - захист дитини від неправильних рішень	Участь може обмежуватися дорослими: - вік дитини, наявність інвалідності чи порушення розвитку, - прийняття нових дітей в сім'ю, - побачення з біологічними родичами, - охорона здоров'я	Участь може обмежуватися дорослими: - вирішення питань з документацією, - використання коштів, - охорона здоров'я, - навчання, - ситуації, що можуть засмутити дитину
Бар'єри ефективної участі	Надмірне навантаження, нестача кадрів, робота	—	—

	з документацією, модель ДБСТ		
Фактори, що сприяють ефективній участі	Довірливі стосунки, готовність поступатися професійною думкою	Довірливі стосунки	–
Практика участі дітей в прийнятті рішень	Індивідуальний план розвитку, планові візити в Службу у справах дітей, Комісії з питань захисту прав дитини.	Спільне дозволя та відпочинок, розподіл грошей, встановлення правил або їх зміни.	Індивідуальні питання: харчування, дозволя та відпочинок, розпорядження особистими коштами, вибір майбутньої професії, організація психологічної підтримки На рівні сім'ї: встановлення правил поведінки та графіку чергування, вибір варіантів сімейного відпочинку, розподіл коштів, що виділяються на потреби сім'ї
Взаємодія соціальних працівників з: а) дітьми б) батьками	Робота фахівців більшою мірою спрямована на розвиток і збереження батьківського потенціалу. Проте діти в будь-який час знають як і можуть звернутися до соціального працівника	а) дружнє спілкування в сімейному колі, проведення сімейних конференцій пов'язаних з розробкою щорічних Індивідуальних планів дітей; б) підтримка батьків у питаннях виховання, вирішення конфліктів, відновлення батьківського ресурсу	а) 8 з 14 дітей не контактують з фахівцем і не мають такої потреби: <i>«Я не панімаю просто. До нас багато хто приходить. Не панімаю, де саціальний рабітник.»</i> (р. 24). Ще 6 з 14 дітей спілкуються з фахівцем час від часу мають спілкування з фахівцем тет-а-тет (навчання, плани на майбутнє, вирішення питання з документами); б) соціальний працівник вирішує з батьками питання по документах